

University of Groningen

De descriptione codicum

Huisman, Gerda C.; Hermans, Joseph

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

1979

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Huisman, G. C., & Hermans, J. (1979). *De descriptione codicum: Handschriftenbeschrijving, tevens Syllabus bij de colleges Inleiding in de Westerse Handschriftenkunde / Codicologie*. (Varia Mediaevalia; Vol. 2). Rijksuniversiteit Groningen, Vak.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

DE DESCRIPTIONE CODICUM

Jos. M.M. Hermans

Gerda C. Huisman

Groningen, 1981

DE DESCRIPTIONE CODICUM

VARIA MEDIAEVALIA

·2·

DE DESCRIPTIONE CODICUM

Jos. M.M. Hermans

Gerda C. Huisman

Handschriftenbeschrijving,
tevens Syllabus bij de colleges
"Inleiding in de Westerse Handschriftenkunde / Codicologie"

derde oplage

Ad usum privatum auditorum

Groningen, 1981

©1981 · Alle rechten voorbehouden aan de auteurs.

Vakgroep Mediaevistiek, Nieuwe Kijk in 't Jatstraat 56,
9712 SJ Groningen

Druk en verdere afwerking:

Centrale Reproductie Dienst der Rijksuniversiteit te Groningen

I N H O U D S O P G A V E

TEN GELEIDE (dr A. Gruijs, Nijmegen (1978))	1
WOORD VOORAF	1
I PALEOGRAFIE, HANDSCHRIFTENKUNDE, CODICOLOGRAFIE, CODICOLOGIE, BOEKARCHEOLOGIE: EEN WOORDEN- OF METHODENSTRIJD? (Korte geschiedenis van het vakgebied)	5
II DE BESCHRIJVING VAN EEN HANDSCHRIFT; EEN MODEL	11
III TOELICHTING	
0. "Het kopje"	14
1. Uitwendige beschrijving	
1.1. <u>Preparatie van het boekblok:</u> schrijfmateriaal; perkament, p.16; papier, p.20; watermerken, p.21; collatie, p.23; katernformule, p.26; signaturen, p.28; lijngaatsjes, p.30; liniëring, p.31; modellen, p.34	
1.2. <u>Schrift:</u> beperking; universitaire wereld, p.36; techniek, prepareren, schrijven en verluchten van handschriften, p.38; palimpsest, p.40; schrijfmeeesters en reclamebladen; contract, p.42; nomenclatuur voor het middeleeuwse boekschrift: het gothisch schrift, p.44; de 'kubus van Gumbert', p.49; dateren en localiseren van het schrift, p.53; het gebruik van verschillende schriftsoorten, p.54; 'formaatmaken', p.55; aanvullen en verbeteren van 'fouten', p.56	36
1.3. <u>Decoratie:</u> taakverdeling in scriptorium: mogelijkheden tot localisering en datering, p.62; <u>a.</u> beginletters, p.62; <u>b.</u> regelvullingen; <u>c.</u> 'randjes', p.66; typenrepertorium randjes, p.68; <u>d.</u> miniaturen, p.69; rand van de miniaturen; overige marginalia, p.71; belang onderzoek decoratie, p.71	60
1.4. <u>Band</u>	74
1.5. <u>Geschiedenis</u>	79
2. <u>Inhoud; hulpmiddelen bij de tekstidentificatie</u>	81
IV GLOSSARIUM (tevens register)	85
V CONCORDANS VAN VREEMDE TERMEN NAAR LATIJN, FRANS, DUIJS EN ENGELS	91
VI VERANTWOORDING VAN DE AFBEELDINGEN	93
VII ADDENDA T.O.V. DDC - 2e druk	95

TEN GELEIDE

Het is verheugend en veelbetekenend dat drs. Jos.M.M.Hermans, afkomstig uit de Nijmeegse "school" en één der gangmakers van de Groningse cursus codicologie, tezamen met drs. Gerda C.Huisman, die haar sporen in Leiden verdiende, het initiatief hebben genomen tot een "handreiking" bij het beschrijven van handschriften, welke tevens zal kunnen dienen als voorlopige leidraad bij het onderwijs in de codicologie.

Dit initiatief is mede geboren uit de dringende behoefte aan een handboek voor de codicologie. De eerste stappen naar zo'n handboek zijn gezet met de publikatie van de serie "Codicologica", welke o.a. het materiaal voor zo'n handboek moet leveren, maar waarvan helaas de publikatie door allerlei omstandigheden buiten de wil van de ontwerper sterk vertraagd is, ondanks de energieke medewerking van de Leidse kroondocent, dr. J.P.Gumbert. Veel materiaal ligt reeds klaar, zowel in Leiden als in Nijmegen, doch de overbelasting van beide kroondocenten verhindert momenteel het effectief werken daaraan. Het initiatief van Jos Hermans en Gerda Huisman lijkt mij daarom een belangrijke bijdrage aan de totstandkoming van zo'n bij voorkeur gezamenlijk te schrijven handboek. Men zou zelfs kunnen zeggen dat op deze manier het hoofdstuk "codicografie" (opgevat als "beschrijvingskunst") in grote trekken reeds geschetst wordt. Een gelukkige omstandigheid hierbij is dat Gerda Huisman bijzonder kan profiteren van haar ervaringen in het Groningse projekt "Membra disjecta" en van haar huidige werkzaamheden binnen het Nijmeegse projekt voor handschriftenbeschrijving. Men zal dan ook een belangrijke neerslag van haar ervaringen en kennis in deze projecten opgedaan, in deze syllabus weervinden, evenals vanzelfsprekend van de onderwijs- en onderzoekservaringen van Jos Hermans.

Ik hoop van harte dat dit initiatief een stap mag zijn naar een gezamenlijk handboek waarin kennis en ervaring van de driehoek Leiden-Nijmegen-Groningen gebundeld kunnen worden tot profijt van een ieder die zich met deze hulpwetenschap bezig zal moeten houden.

dr. A. Gruijs, Nijmegen (1978)

ken. Sommige gedeelten - zoals over de Nomenclatuur van het schrift - werden geheel herschreven. Een verzoek om bijvoorbeeld wat meer aandacht te besteden aan het beschrijven van handschriftfragmenten hebben we niet ingewilligd - althans: niet hier. In mei 1980 zal in het Universiteitsmuseum te Groningen een tentoonstelling ingericht worden speciaal aan dat onderwerp gewijd (uitgaande van de projectgroep Membra Disjecta). De daarbij behorende catalogus zal wellicht van wat algemener nut kunnen zijn.

Wèl meenden we het 'Groningse' karakter iets los te moeten laten, in die zin dat we ons niet te zeer op Groningse codices moesten richten. We hebben onze voorbeelden ofwel algemener gekozen of ook in illustraties verduidelijkt. Toch moeten we nogmaals benadrukken dat er in deze uitgave nog een aantal onvolkomenheden moest blijven zitten. Voor de eigenlijke doelgroep van dit moment, studenten in een cursus codicologie, is dat geen onoverkomelijke moeilijkheid, omdat tijdens de colleges een en ander zal worden toegelicht. Een handboek, we zeiden het al, schreven we (nog) niet. We hopen na een aantal collegejaren werken met deze oplage, wellicht een nieuwe, definitievere, editie te kunnen uitbrengen.

Gaarne willen we onze dank uitspreken voor de vele blijken van belangstelling en bemoediging bij onze onderneming. Voor hun kritische kanttekeningen willen we met name onze oprechte erkentelijkheid betuigen jegens drs J.A.A.M. Biemans, dr J. Deschamps, prof. dr L.J. Engels, prof. dr J. Gerritsen, drs A.J. Geurts, dr A. Gruijs, dr J.P. Gumbert, dr B.L. Hijmans, dr M. Metzeltin, H. Mulder, drs E.R. Smits. Ook danken we dr J. Storm van Leeuwen, die ons toestemming gaf om zijn illustratie van de boekbandbenamingen over te nemen. Tot slot spreken we onze erkentelijkheid uit jegens Agatha Eekhof-Koekkoek die een belangrijk deel van het typewerk verrichtte en de thans landelijk geprezen Centrale Reproductiedienst van de Rijksuniversiteit te Groningen die met grote vakbekwaamheid, geduld én vriendelijkheid een onderneming als deze steunt. Dank geldt ook de UB te Groningen die tal van faciliteiten bood en biedt.

Afsluitend herhalen we de laatste zin van een jaar geleden. Voor alle op- en aanmerkingen zijn we zeer erkentelijk.

November 1979
Vakgroep Mediaevistiek
Jos.M.M. Hermans

WOORD VOORAF (bij de eerste oplage)

Sedert 1972 bestaat binnen de Faculteiten der Godgeleerdheid, der Rechtsgeleerdheid en der Letteren van de Rijksuniversiteit te Groningen een Interfacultaire Werkgroep Mediaevistiek. Naast het stimuleren en entameren van velerlei vormen van onderzoek op het gebied der middeleeuwse studiën, verzorgt de IWM, tegenwoordig Vakgroep Mediaevistiek, ook cursussen die de reikwijdte van een der hier bestaande disciplines te buiten gaan. Zo ook wordt inmiddels al tal van jaren een cursus 'inleiding westerse handschriftenkunde/codicologie' gegeven, aanvankelijk uitsluitend voor belangstellenden, maar sedert 1977 ook als basisopleiding voor een doctoraalbijvak.

Een tijdlang waren studenten aangewezen op volledige opleidingen elders, maar door de welwillende samenwerking met kroondocenten te Leiden en Nijmegen, te weten dr J.P.Gumbert en dr A.Gruijs, kon er een modus gevonden worden voor een gecombineerde cursus Groningen/elders. De eisen van eigen vakgebied en de zwaarte van de cursus noopten Kees de Graaf M.A., jarenlang geestdriftig stimulator van handschriftelijke bedrijvigheid te Groningen, om zich als docent terug te trekken. Er werd een taakverdeling gemaakt die inhield, dat prof. dr A.G.Jongkees, hoogleraar in de Middeleeuwse Geschiedenis, de studenten hun deel 'paleografie en geschiedenis van het schrift' zou doceren daar hij dergelijke colleges reeds jaren voor historici en belangstellenden verzorgde, en dat ondergetekende de colleges handschriftenkunde voor zijn rekening zou nemen.

Er bestond een grote behoefte aan een handboek voor de codicologie. Sedert 1976 verschijnen er delen van het verzamelwerk "Codicologica" (edd. A.Gruijs en J.P.Gumbert), maar een samenvattend werk bestaat eigenlijk nog niet. Zo kwam het idee op, om zelf iets samen te stellen ten behoeve van al diegenen die - hetzij voor scriptie, hetzij in de wetenschapsbeoefening - enig profijt zouden kunnen hebben van een handzaam enchiridion voor de handschriftenkunde, althans voor een der meest elementaire onderdelen daarvan. Daar voor de paleografie heel bruikbare handboeken bestaan en deze deeldiscipline bovendien buiten onze competentie valt, werd afgezien van een syllabus paleografie en schriftgeschiedenis. Deze 'syllabus handschriftenkunde' zou tevens voor een belangrijk deel tegemoet kunnen komen aan de herhaalde verzoeken die de - slechts zéér beperkt voor de codicologie vrijgestelde - medewerker van de Vakgroep Mediaevistiek mocht ontvangen.

De zeer plezierige samenwerking met Gerda Huisman, indertijd (student-)assistent bij de IWM, die codicologie als bijvak deed bij Gumbert en thans o.l.v. Gruijs een catalogus van het handschriftenbestand van de UB te Nijmegen samenstelt, bood mogelijkheden om een syllabus samen te stellen. Het resultaat ligt voor U. Juist de herhaalde verzoeken om handschriftbeschrijvingen te 'bekijken' brachten ons op het idee, dat een beredeneerd beschrijvingsmodel wellicht een der grootste desiderata was. We schreven dus géén handboek (en hebben nu ook geen pretenties in dezen). Gezien de nogal uiteenlopende wijzen van handschriftenbeschrijving die gepraktiseerd werden en worden, hebben we onze "model-beschrijving" zelf

samengesteld (uiteraard niet 'geheel uit eigen koker'). In de toelichting bespreken we de onderscheiden varianten (vaak nationaal bepaald) met hun vóór- en nadelen. Bij de behandeling van de verschillende onderdelen is (zowel in de modelbeschrijving als in de toelichting daarbij) de volgorde van de handschriftconstitutie aangehouden; dat maakt de bruikbaarheid als 'syllabus bij de cursus' ook groter. Van één, omvangrijke bibliografie is afgezien. Gekozen werd voor een vrij selecte (maar bibliografisch nuttige) literatuuropgave bij de afzonderlijke paragrafen direct daarna. Een ander praktisch element is het opnemen van de verschillende beschrijvingsvormen naast elkaar zodat nadere vergelijking mogelijk is. Juist waar uniformering en standaardisering vrij gemakkelijk uitvoerbaar zouden zijn (zoals bij het aangeven van de bladspiegel, katernenopbouw, initiaal- of randversieringcodering) geven we de suggesties uit de literatuur wat uitgebreider weer (veelal met afbeeldingen). (...) Tot slot menen we er goed aan te doen om ook een glossarium van de gebruikte termen op te nemen, waarna we - uitgaand van het nederlandse - een concordans naar het latijn, frans, Duits en engels samenstellen. Dergelijke woorden worden bij hun eerste vermelding in de tekst gemarkeerd door een sterretje. (...)

We realiseren ons de beperkingen van het hier gebodene terdege, maar in de gegeven omstandigheden moeten we ons daarin schikken. We hopen niettemin, dat het werkje enigermate van dienst kan zijn bij het bestuderen of alleen maar genieten van handschriften. Toch willen we nogmaals herhalen dat deze syllabus primair bedoeld is voor het onderwijs en dat men telkenmale bedacht moet zijn op een toelichting. Voor alle op- en aanmerkingen die we n.a.v. ons boekje mogen ontvangen zijn we zeer erkentelijk.

December 1978

WOORD VOORAF (bij de tweede oplage)

Toen we nu een klein jaar geleden de laatste regels van het Woord Vooraf schreven en een oplage van 150 exemplaren lieten aannemen, hadden we het idee, dat er in Groningen voor wel vijf cursusjaren een onderwijshulpmiddel zou zijn. De realiteit bleek anders: binnen een half jaar was de 'de groene map' bij velen bekend geworden en uit binnen- en buitenland kwamen aanvragen binnen. Studenten uit Leiden en Nijmegen maar ook van elders konden er bij cursus en scripties profijt van hebben. Bibliotheken en archieven hoorden ervan, nog afgezien van een grotere groep onderzoekers uit de kring van de universiteiten dan was voorzien. Een vriendelijke aankondiging in de *Nieuwe Taalgids* attendeerde het 'grote publiek' op deze syllabus, en er bestonden zelfs aanbiedingen om de nieuwe oplage op commerciële wijze te gaan uitbrengen.

We meenden echter dat de tijd daarvoor nog niet rijp was. Inmiddels was de voorraad wel uitgeput, terwijl toch nieuwe studenten aankwamen. We besloten tot een middenweg tussen zonder meer herdrukken en geheel bijwerken. Van het commentaar dat ons mocht bereiken en van belangrijke nieuwe literatuur konden we een en ander verwer-

Jos.M.M. Hermans - Gerda C. Huisman, *De Descriptione Codicum*. Derde oplage (Varia Mediaevalia, 2), Groningen 1981.

BIJ DE DERDE OPLAGE

Twee cursusjaren verder is de DDC wederom uitgeput. In de tussentijd zijn verschillende belangrijke gebeurtenissen voorgevallen. Wetenschappelijk memorabel zijn enkele publicaties die - tenminste! - in de bibliografie dienen te worden genoteerd. Gebruik in college- en onderzoeksverband leverde waardevol commentaar dat verbeteringen met zich bracht. Het onderwijsstimuleringsproject "Onderwijshulpmiddel codicologie" aan de Universiteit van Nijmegen bood een toetsing in ruimer kader en bracht enige speciale 'lessen' voort - die tot nu echter niet een publicabel stadium mochten bereiken. Ook in het personele vlak zijn veranderingen te melden: drs Gerda Huisman werd m.i.v. 1 april 1981 conservator der handschriften en kostbare werken van de UB te Groningen. Ondergetekende werd per 1 september 1980 fulltime belast met onderwijs en onderzoek op het gebied der Westerse Handschriftenkunde en Paleografie.

Andermaal bestond aandrang om een commerciële uitgave op de markt te brengen, maar ook nu kiezen de auteurs voor een Vakgroepsuitgave - zij het ditmaal onder de aegis van de reeks *Varia Mediaevalia*. Veel en velerlei taken verhinderden een complete herbewerking. Vriendelijke toezeggingen voor gespecialiseerde bijstand konden niet op zo korte termijn in feitelijke bijdragen tot verbetering worden omgezet. Voor al deze positieve reacties zijn de auteurs zeer erkentelijk. Met name moeten genoemd worden prof.dr A. Derolez, drs A.J. Geurts, prof.dr A. Gruijs, prof.dr J.P. Gumbert en drs H. Mulder.

Voor deze oplage kozen we voor zo min mogelijk *verandering in de tekst*. Tikfouten en andere kleine verbeteringen werden in de herdruk stilzwijgend ingevoegd - voor bezitters van de 'oude druk' apart als lijst van corrigenda verkrijgbaar. Een aantal grotere aanvullingen werd op aparte bladen toegevoegd. Een ster (*) in de marge verwijst naar deze noten. Bij al te omvangrijke correcties werden hele bladzijden vervangen, zoals ook meer dan eens een aantal extrapagina's moest worden ingevoegd, aangegeven als (bv.) 34bis, ter enz. De 'kleuren'-plaatjes op p. 32 en 61 werden vervangen door - hopelijk effectiever - goede zwart-wit afbeeldingen. Het glossarium werd uitgebreid met een aantal lemmata en werd bovendien voorzien van paginaverwijzingen naar de belangrijkste plaatsen in de tekst. Eén opmerking geldt de *handschriftfragmenten*. Inmiddels heeft de tentoonstelling waarvan hoger sprake was, plaats gevonden en de bijbehorende catalogus - waarin ook een aantal inleidende studies - is thans in tweede, verbeterde druk beschikbaar. Ook verscheen (als *Varia Mediaevalia*, 1) van de hand van prof. Gerbenzon een handleiding voor het determineren van juridische fragmenten. Rond de jaarwisseling hopen we - parallel aan deze DDC - een werkje te laten verschijnen over het beschrijven van fragmenten.

Tot besluit ook ditmaal: voor alle op- en aanmerkingen zijn we zeer erkentelijk.

Vakgroep Mediaevistiek

Jos.M.M. Hermans

Paleografie, Handschriftenkunde, Codicografie, Codicologie, Boekarcheologie: een woorden- of methodenstrijd?

(Korte geschiedenis van het vakgebied)

Na Jean Mabillon O.S.B. en Bernard de Montfaucon O.S.B. met hun resp. werken "De re diplomatica libri sex" (1681) en "Paleographia Graeca sive de ortu et progressu literarum" (1708), is de *paleografie* normaliter gericht geweest op het juist transcriberen. Ludwig Traube maakte in zijn "Vorlesungen über die Geschichte und die Grundlage der Paläographie und Handschriftenkunde" (1905/1906) - zoals de titel ook aangeeft - een onderscheid tussen paleografie en handschriftenkunde. De eerste term diende zijns inziens gereserveerd te blijven voor een 'voorbereidend', technisch gedeelte, gericht op het schrift, dus datering, localisering, tekst- (en fouten-) interpretatie, afkortingen e.d. De *handschriftenkunde*, ook wel "toegepaste of historische paleografie" genoemd, onderzocht ook de materiële aspecten van de codex. Het doel was het beter plaatsen van glossen, marginalia e.d. maar ook doorhalingen en andere 'negatieve toevoegingen', kortom: het juister inzicht krijgen in wordings-en gebruiksproces van de codex, maar ook in de mensen die daarbij betrokken waren. In zekere zin is de tweeslachtigheid in de definitie te wijten aan de meerduidigheid van het woord "handschrift", dat immers in het Duits (én in het Nederlands !) zowel het schrift als het boek kan betekenen.

In Frankrijk speelde dit oneigenlijke probleem geen rol. Léopold Delisle erkende het onderscheid maar gaf geen specifieke benamingen. Dat deed wel Charles Samaran in het collegejaar 1934/1935, toen hij de term *codicografie* voorstelde voorstelde (zulks ter onderscheiding, maar wel 'in de buurt' van de bibliografie); hij hoopte daarmee het wat omslachtige 'science des manuscrits' te kunnen vervangen, maar was tevens duidelijk van plan om "sur des bases aussi solides que possibles

une science nouvelle" te creëren. De term was echter geen glorie beschoren.

Een nieuwe term werd voorgesteld door de graecus Alphonse Dain in zijn colleges aan de Ecole Normale Supérieure te Parijs, februari 1944: *codicologie*. De term werd eerst wereldkundig in 1949, bij het verschijnen van zijn werk "Les Manuscrits". 'Codex' stond in de oudheid voor het boek dat géén rol (rotulus) was, maar kreeg in de middeleeuwen de betekenis: elk geschreven boek. Daarom kon men dit woord bij uitstek kiezen voor de samenstelling van het neologisme dat deze tak van wetenschap zou moeten aanduiden: *codicologie*. Men had daarmee een internationale term voor de 'discursieve', beredenerende wetenschap der handschriften. De betekenis was als bij Traube, al probeerde Dain de 'toegepaste paleografie' onder de 'paleografie' onder te brengen i.p.v. bij de 'handschriftenkunde' (lees: *codicologie*). Dain benadrukte overigens dat de term dan wel nieuw mag wezen, de wetenschap zelf is dat niet: hij verwijst naar de Mauristen uit de zeventiende eeuw en naar de "Bibliotheca bibliothecarum" die hogergenoemde Bernard de Montfaucon samenstelde (Parijs 1739, twee delen) om het zoeken naar handschriften te vergemakkelijken. Eén belangrijke tegenstelling tussen Dain en Traube moet toch gemeld worden: eerstgenoemde maakt onderscheid tussen paleografische zaken en de dingen die onder de *codicologie* stricto sensu, de boekarcheologie (waarover hierna méér) vallen. Overigens zijn beide geleerden het eens over de doelstelling van het vak: het heeft enkel zin als hulpwetenschap van de filologie.

Tegen dit onderscheid, maar ook tegen deze afhankelijkheidspositie kwamen de Belgen, o.l.v. François Masai, in het geweer, nog wel het duidelijkst af te lezen in het tijdschrift *Scriptorium* (sedert 1946), waar vanaf 1950 een rubriek "chroniques" werd bijgehouden. De terminologie werd echter ook daar zeer verwarrend gebruikt: de naam van deze rubriek wisselde van "Manuscrits et *codicologie*", "Edition et *codicologie*", "Histoire et *codicologie*", totdat in 1959, onder auspiciën van het (mede door Masai gestichte) Centre Belge d'archéologie et d'histoire du livre, de rubriek "Bulletin

codicologique" van start ging. Hoe het buiten het tijdschrift verliep met 'toepassingen' van de term, kan bij Gruijs nagelezen worden.

Mede lettend op de verwarring rond het gebruik van het woord codicologie en het onderscheid dat werd gemaakt tussen paleograaf en codicoloog, die immers als een archeoloog een wereld moest opbouwen rond één tastbaar monument uit het verleden, besloot L.J.M. Delaissé een nieuwe term (eigenlijk een vondst van Masai) te introduceren: de *boekarcheologie*. Daarmee wilde hij aangeven: het materiële onderzoek van een boek en de interpretatie van geobserveerde feiten in relatie met de inhoud. Het duidelijkste voorbeeld van deze werkwijze is zijn studie van de autograaf van Thomas à Kempis (1956). Zijn vroegtijdige dood (in 1972) heeft verhinderd dat hij zijn theorieën - zoals geformuleerd in zijn artikel "Towards a History of the Mediaeval Book" (1967, 1976²) - heeft kunnen uitwerken. Zijn op stapel staande uitgave "Archeology and History of the Medieval Book" zal helaas niet meer verschijnen. Wel is het verheugend om te zien, dat een aantal van Delaissé's geschriften nu postuum bewerkt en uitgegeven wordt; we noemen hier L.J.M. Delaissé, James Marrow & John de Wit en hun catalogus van the Waddesdon Manor Collection (1977) en James Douglas Farquhar, Eberhard Koenig, Delaissé's Method for Describing Manuscripts (nog te verschijnen).

Na deze ontwikkelingen in definities kon Albert Gruijs, lector te Nijmegen, in zijn openbare les "Codicologie of Boekarcheologie? Een vals dilemma" (1971) het voorstel doen om voortaan onderscheid te maken in codicologie in ruime dan wel enge zin. Onder *codicologie lato sensu* verstaat hij een historische en interdisciplinaire wetenschap die de handschriften als zodanig bestudeert, als fenomeen uit de cultuurgeschiedenis. De *codicologie stricto sensu* stelt zich ten doel het handschrift als 'archeologisch voorwerp' te bestuderen.

Twee jaar later bouwde Gruijs zijn verhaal nog iets uit, wellicht ook mede n.a.v. reacties op zijn -ook in het engels verschenen- rede. Een kanttekening was o.m. het grote belang dat gehecht moet worden aan het vele werk dat door Duitsers geleverd werd op het gebied van de bibliotheek- en catalogus-geschiedenis. Hoe dan ook:

in 1973 benadrukte hij bij de franstalige presentatie van zijn theorie ook het belang van de *boekarchivistiek*, zoals in 1961 al door Gilbert Ouy in "L'histoire et ses méthodes" was voorgesteld. Deze tak van 'archeologie' houdt zich bezig met het 'groeperen' van het materiaal, er van uit gaande dat er meestal sprake is van grotere gehelen waaruit één bepaald exemplaar -nu ogenschijnlijk zonder verbanden- voor ons ligt. Deze term, dit aspect van het handschriften-onderzoek verdient zeker ook meer aandacht, temeer daar de methode van onderzoek duidelijk is.

Naast de termen die we tot hier bespraken bestaat ook nog *manuscriptologie*. Hiermee geven we aan de studie van handschriften in de periode dat het gedrukte boek de 'normale' vorm is. Het woord stamt van Hellinga en heeft geen wijde verbreiding gekend.

Een laatste opmerking dan toch nog weer over de terminologie: zou nu de codicologie in steeds ruimere kring ingang vindt ook de term codicografie in ere hersteld kunnen worden? Sedert Panofsky bestaat er in de kunstgeschiedenis een duidelijk onderscheid tussen iconologie en iconografie; zou een dergelijke verdeling niet ook van nut kunnen wezen voor de handschriftenkunde? Dat zou dan kunnen betekenen, dat de *codicografie* een hulpwetenschap is, de instrumentele, descriptieve en analytische discipline. De *codicologie* interpreteert en synthetiseert de gegevens van de paleografie, archeologie en archivistiek van het handschrift. Dat impliceert dan een mogelijk onderscheid naar landen en talen en periode zolang er van *codicologie* sprake is, maar voor de *codicografie* zou gestreefd moeten worden naar zo groot mogelijke internationale samenwerking. Hierbij zal een internationale terminologie noodzakelijk zijn, mede lettend op de mogelijkheid om de gegevens elektronisch te verwerken. Daarbij zal echter maar al te duidelijk blijken hoezeer de beschrijving op zichzelf, volgorde en rangorde van de onderdelen daarin nog standaardisering behoeft. Een overzicht als hierna geboden, kan wellicht een aanzet zijn.

Literatuur

- DE MONTFAUCON, B. Bibliotheca bibliothecarum manuscriptorum nova. Parijs 1739. 2 vols. Vol.1: Italië, Duitsland, Leiden, België, Zwitserland, Spanje, Engeland. Vol.2: Frankrijk.
- DELISLE, L. (Hoofdwerk) Le cabinet des manuscrits de la Bibliothèque Nationale. Etude sur la formation de ce dépôt comprenant les éléments d'une histoire de la calligraphie, de la miniature, de la reliure, et du commerce des livres à Paris avant l'invention de l'imprimerie. Parijs 1868-1874. 4 vols.
- TRAUBE, L. Zur Paläographie und Handschriftenkunde. In: Vorlesungen und Abhandlungen, ed. F.Boll. Vol.1. München 1965².
- DAIN, A. Les Manuscrits. Parijs 1949¹, 1964², 1975³.
- DELAISSE, L.M.J. Le Manuscrit autographe de Thomas à Kempis et "L'imitation de Jésus Christ", Examen archéologique et édition diplomatique du Bruxellensis 5855-61. (Publications de Scriptorium 2) Brussel-Parijs 1956.
- OUY, G. In: L'Histoire et ses méthodes (Encyclopédie de la Pléiade) Parijs 1961. pp. 1061-1108: Les bibliothèques, op p. 1085 begint de sectie "Les Manuscrits".
- DELAISSE, L.M.J. Towards a history of the medieval book. In: Miscellanea André Combes II, Rome 1967, pp. 27-39. Herdrukt in Codicologica I.
- GRUIJS, A. Codicologie of Boekarcheologie? Een vals dilemma. Nijmegen 1971 (oratie). Engelse bewerking in Quaerendo 2(1972) 87-108.
- DEROLEZ, A. Codicologie ou archéologie du livre? Quelques observations sur la leçon inaugurale de M.Albert Gruijs à l'Université de Nimègue. In: Scriptorium 27 (1973) 47 e.v.
- GRUIJS, A. Paléographie, Codicologie et Archéologie du livre, Questions de Méthodologie et de Terminologie. In: La paléographie hébraïque médiévale (Colloque CNRS, Paris 11-13 septembre 1973). Parijs 1974, 19-25.
- DELAISSE, L.M.J. , J.Marrow & J. de Wit Illuminated manuscripts. (The James A. de Rothschild collection at Waddesdon Manor). Fribourg 1977
- FARQUHAR, J.D. & E.Koenig Delaissés method for describing manuscripts (nog te verschijnen).

Algemene literatuur met betrekking tot handschriften

- WATTENBACH, W. Das Schriftwesen im Mittelalter. Leipzig 1871, 1896³
herdruk Graz 1958
- PUTNAM, G.H. Books and their makers during the Middle Ages. 2 vols. New York 1962 (repr. van 1896/7)¹
- LÖFFLER, K. Einführung in die Handschriftenkunde. Leipzig 1929
- VERMEEREN, P.J.H. & W.Gs. Hellinga Codicologie en Filologie, In: Spiegel der Letteren 5 (1961) - 10(1966/7: I+II (inleiding) Spl. 5(1961)31-33, 33-36. III (beschrijvingssysteem) idem, 138-142. IV (naam, signatuur, plaats) idem, 211-217. V (perkament en papier) idem, 300-307. VI (papier) Spl. 6 (1962/3) 37-39. VII (perkament en papier: watermerken) idem 127-132. VIII (katernen en bladen) idem, 210-215. IX (inhoud) idem, 312-316. X (paleografie) Spl. 7 (1963/4) 104-107. XI (rubricatie) idem, 204-207. XII (illuminatie) idem, 266-268. XIII (collatie) Spl. 8 (1964/5) 31-37. XIV (filologie en paleografie, 1) idem, 122-125. XV (filologie en paleografie, 2) Spl. 9 (1965/6) 59-62. XVI (band) idem 185-190. XVII (geschiedenis-uiteindelijk zaken-voorlopig besluit) Spl. 10 (1966/7) 135-143.
- HUNGER, H. Antikes und mittelalterliches Buch- und Schriftwesen, In: Geschichte der antiken und mittelalterlichen Literatur, vol. I. Zürich 1961 (reprint 1975) 25-147
- DE VREESE, W. Over handschriften en handschriftenkunde. Tien codicologische studiën. (bijeengebracht, ingeleid en toegelicht door P.J.H.Vermeeren). Zwolle 1962
- LIEFTINCK, G.I. Paleografie en handschriftenkunde. Amsterdam 1963 (oratie)
- L'ECRITURE ET LA PSYCHOLOGIE DES PEUPLES. Actes de la XXIIe semaine de synthèse du 3 au 11 mai 1960 au Centre International de Synthèse à Paris. Parijs 1963
- BOEREN, P.C. & J. Deschamps Handschriftenkunde, In: Moderne Encyclopedie der wereldliteratuur, deel 3. Hilversum 1965, 475-486
- KIRCHNER, J. Germanistische Handschriftenpraxis. Ein Lehrbuch für studierenden der deutschen Philologie. München 1967²
- GUMBERT, J.P. Handschrift, Handschriftenkunde, In: Oosthoek's Encyclopedie, deel 6. Utrecht 1971, 667-670
- SCHRIFT EN COMMUNICATIE. Speciaal nummer van Spiegel Historiae 7 (1972) 129-192
- DEROLEZ, A. Codicologie en Cultuurgeschiedenis, In: Tijdschrift van de Vrije Universiteit te Brussel 15 (1972/3) 228-244 (oratie)
- RIZZO, Silvia Il lessico filologico degli umanisti. Rome 1973 (Sussidi Eruditi 26)
- GUMBERT, J.P. Schrift, codex en tekst. Een rondgang door paleografie en codicologie. Leiden 1974 (oratie)
- REYNOLDS, L.D. & N.G. Wilson Scribes and scholars, A guide to the transmission of Greek and Latin literature. Oxford 1974²
- GRUIJS, A. & J.P. Gumbert (edd.) Codicologica, I: Théories et principes (Leiden 1976), II: Elements pour une codicologie comparée (1978), III: Essais typologiques (1980), IV: Essais méthodologiques (1978), V: Les matériaux du livre manuscrit (1980), VI: Le livre manuscrit et son écriture, VII: Recherches codicologiques sur la miniature
- FARQUHAR, J.D. The manuscript as a book, In: Sandra Hindman & James D. Farquhar, Pen to press. Illustrated manuscripts and printed books in the first century of printing. The Johns Hopkins University 1977
- BISCHOFF, B. Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters (Grundlagen der Germanistik, 24) Berlijn, 1979²
- CLANCHY, M.T. From memory to written record. England 1066-1307. Londen 1979.
- Met name hoofdstuk 4: The technology of writing, 88-115

Bibliografische aanvulling

Naast de verschijning van *Codicologica* 3 en 5 in 1980 melden we hier als algemene literatuur:

VAN DER GOUW, J.L. Oud schrift in Nederland. Een leerboek voor de student, Alphen aan de Rijn 1978

OBBEEMA, Pieter F.J. Van Schrijven naar Drukken. In: Boeken in Nederland. Vijfhonderd jaar schrijven, drukken en uitgeven. (Grafisch Nederland 1979) 5-27

BOZZOLO, Carla & Ornato, Ezio Pour une histoire du livre manuscrit au Moyen Age. Trois essais de codicologie quantitative, Paris 1980
[KORTEWEG, A.S. & C.A. Chavannes-Mazel] Schatten van de Koninklijke Bibliotheek. Acht eeuwen verluchte handschriften, Den Haag 1980

Lijst met de belangrijkste tijdschriften

ARCHIEF- EN BIBLIOTHEEKWEZEN IN BELGIË/ARCHIVES ET BIBLIOTHÈQUES DE BELGIQUE (1923 -)

BIBLIOTHÈQUE DE L'ECOLE DES CHARTES (1839 -)

HET BOEK (1912 - 1966; overgegaan in QUAERENDO)

CODICES MANUSCRIPTI (1975 -)

MANUSCRIPTA (1957 -)

MANUSCRIPTS (1948 -)

QUAERENDO (1971 -)

REVUE D'HISTOIRE DES TEXTES (1971 -)

RICERCHES MEDIEVALI (1967 -)

SCRIPTORIUM (1946 -)

SCRITTURA E CIVILTÀ (1977 -)

STUDIE O RUKOPISECH (1962 -)

DE BESCHRIJVING VAN EEN HANDSCHRIFT

Vooropgesteld dient te worden dat er verschillende maar elk op zich zeer legitieme doeleinden bestaan die men bij het beschrijven van handschriften kan nastreven. Voor de codicoloog 'pur sang' lijkt enkel de meest uitgebreide vorm verdedigbaar: (zoveel mogelijk) alle gegevens opnemen, van signatuur en katernentabel tot en met een complete lijst van publicaties over de codex. Zulke informatie kan vaak zeer verhelderend zijn, maar men mag nooit uit het oog verliezen, dat de meeste boeken toch niet geschreven zijn enkel om wille van de lijngaatsjes of watermerken! Vaak zal men dan ook kunnen volstaan met een iets beknopter, 'statistischer' beschrijving, zoals in een handschriftencatalogus of bij het maken van een tekstuitgave. Autopsie, het zelf bekijken van het handschrift, zal men niet kunnen vervangen, maar dat hoeft meestal ook niet. Derhalve hoeft men ook niet alle gegevens die men verzameld heeft, af te laten drukken. Wel moet men voorkomen, dat er meer vragen worden opgeroepen dan antwoord.

Een goede kennis van de materiële aspecten van de tekstdrager kan zeer belangrijk zijn bij het werken met middeleeuwse teksten. Veel hangt echter af van de vraagstelling van de onderzoeker. Als hulp bij het stellen van de juiste vragen inzake die materiële kant kan wellicht dit schema nuttig zijn.

EEN MODEL

kop	-plaats en naam van de bibliotheek/instelling/ collectie waarin het HS zich bevindt -signatuur en oudere signaturen; catalogusnummer(s) -'complete' codex, fragment, verzamelhandschrift, convoluut, maculatuur -auteur(s) en titel(s) van de tekst(en) in het HS en/of aanduiding van het genre van de tekst in geval titel noch auteur bekend zijn -taal of talen van de tekst(en)/dialect? -datering van het HS

LET OP: Fragmenten in de band e.d. dienen als zelfstandige codex beschreven te worden!

1. uitwendige beschrijving ('signalement')
- 1.1. boekblok
 - materiaal: perkament en/of papier. indien combinatie: welke. (let ook op verstevigingsstrookjes!) staat van materiaal. watermerken
 - aantal bladen en schutbladen. originele schutbladen zònder, latere mèt haakjes om het aantal aangeven. dekbladen (tegen de platten geplakt) nìet meetellen
 - collatie. katernsignatures, custoden (wáár op blad)
 - bladopmaak: -afmetingen bladen (in millimeters !!)
 - lijngaatjes
 - liniëringsspatroon (aflijning, liniëring)
 - wijze van liniëren (blind, inkt, lood e.d.)
 - afmetingen bladspiegel, kolommen apart
 - NB! verschil bladspiegel en tekstspiegel!
 - aantal regels
 - regelhoogte (10 regels meten; delen door 10)
 - foliëring (hoe en waar)
- 1.2. schrift
 - aantal handen en schriftsoorten, waar (nomenclatuur Lief- tinck en Gumbert voor benoeming schriftsoorten)
 - afkortingen
 - correcties
 - structurering van de tekst: interpunctie
 - representanten
 - rubricering
 - hoofdletters
 - (van kleinste naar grootste inititalen - eenkleurige letters; aangeven bij - meerkleurige welke teksten of tekst- - met penwerk gedeelten ze horen; vóór - gehistorieerd of nà een miniatuur) - met randen
- 1.3. decoratie
 - hoofdletters, kadellen
 - initialen
 - penwerk
 - randen
 - miniaturen
- 1.4. band
 - datering
 - land, streek of plaats van vervaardiging
 - stijlkenmerken, decoratiemotieven (evt. wrijfsel maken?)
 - boekbinder
 - opdrachtgever
 - bindtechnieken: -materiaal borden. afschuiningen
 - materiaal bekleding
 - naaiwijze
 - ribben
 - sloten en klampen
 - beslag, kettingbevestiging, hoeken
 - snede
 - restauratie(s)
 - overig
- 1.5. geschiedenis
 - colophon
 - eigendomsmerken, -aantekeningen
 - gebruikssporen
 - overige gegevens betr. de geschiedenis van het hs
 - wijze van verwerving door de huidige eigenaar

2. inhoud -titel, rubriek, incipit en ev. expliciet van elke tekst/ieder tekstgedeelte
 -identificatie van de tekst(en) met verwijzing naar andere handschriften, edities, initiarepatoria en literatuur
3. literatuur
4. illustraties

ALGEMEEN GELDT:

Als bepaalde gegevens worden verschaft die niet op eigen onderzoek teruggaan moet men de bron vermelden. Wanneer bij voorbeeld uitspraken gedaan worden als "Vlaanderen, omstreeks 1350" moet men daarbij zetten (*Deschamps 1972, 50*) tenzij men zelf argumenten kan geven.

TOT SLOT:

Dit model kan dienen voor de - vrij uitgebreide - weergave van de resultaten van het onderzoek.

Het onderzoek zelf kan men het best opzetten aan de hand van een systematisch stappenschema, waarbij een (ruim getekende!) katernentabel als ruggegraat voor de aantekeningen fungeert. In steeds weer volgende kolommen noteert men dan gegevens met betrekking tot elk der bladen, beginnend met de opbouw, via materiaal, opmaak, schrift, geleiding, decoratie tot en met aantekeningen inzake latere geschiedenis.

0. HET "KOPJE"

Om de lezer van de beschrijving een eerste indruk te geven van het handschrift, zetten we bovenaan onze beschrijving summiere, maar essentiële gegevens over het boek.

We beginnen met de plaats waar de codex wordt bewaard: de plaatsnaam met de naam van de bibliotheek of verzameling, gevolgd door de signatuur* die het boek in de collectie heeft. Zo'n signatuur kan bestaan uit een (volg)nummer (Groningen, UB HS 405 of: HS Add. 181), of uit een combinatie van letters en cijfers (Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, HS 13 F 34), of uit een afkorting voor een collectie binnen de bibliotheek met een nummer (Leiden, UB, BPL 436 of: Groningen, UB, SPEIP 77).

Sommige handschriften zijn zo bekend dat ze als het ware een naam hebben gekregen en hun signatuur aan de meeste mensen onbekend is. Een paar middelnederlandse handschriften genieten deze eer, zoals het Gruuthuse handschrift, genoemd naar Lodewijk van Gruuthuse wiens wapen in het boek voorkomt, maar dat in particulier bezit is van Baron van Caloen te Koolkerke bij Brugge; de Comburgse codex, nu Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, ms. Poët. et Philol. fol. 22, maar van ± 1536-1803 in het Ritterstift Comburg in Baden-Württemberg, of het Zutphens-Groningse Maerlanthandschrift, nu Groningen UB HS 405.

Het is gebruikelijk en noodzakelijk om behalve de huidige ook oudere signaturen te vermelden, omdat oudere literatuur citeert naar vroegere signaturen. Aan de signaturen mag ook het nummer waaronder het handschrift in de gedrukte catalogus voorkomt niet ontbreken. Zijn er erg veel oude signaturen dan maakt dat het kopje maar ingewikkeld. Het is beter in zo'n geval de lotgevallen van de codex in hun geheel onder "geschiedenis" (1.5.) te behandelen.

Als er sprake is van een fragment, moet dat in het kopje aangegeven worden. Eveneens moet gemeld worden of er sprake

is van een convoluut* (oorspronkelijk niet bij elkaar horend) of verzamelhandschrift. Ook melden we maculatuur* (onbruikbaar geworden materiaal), dat eventueel een eigen signatuur gegeven moet worden.

Voor een snellere oriëntatie vermelden we de auteur(s) en de titel(s) van de teksten die het handschrift bevat. In het geval van anonieme werken volstaan we met het aangeven van het genre van de inhoud (getijdenboek, geestelijke traktaten, e.d.).

Het "kopje" wordt gecompleteerd met een mogelijke datering en/of localisering. Voor de datering (als geen precies jaartal bekend is) bestaan meerdere methodes. Neil Ker gebruikt bv. andere tekens dan de o.m. in kunsthistorische kring gangbare. Ker gebruikt Latijnse cijfers en afkortingen, anderen juist Arabische cijfers en ons alfabet. Voorbeeld:

s. xi/xii	overgang 11e-12e eeuw	s. 11/12
s. xii in.	begin (eerste kwart) 12e eeuw	s. 12a
s. xii ¹	eerste helft 12e eeuw	s. 12A
s. xii med.	midden 12e eeuw	s. 12bc
s. xii ²	tweede helft 12e eeuw	s. 12B
s. xii ex.	einde (laatste kwart) 12e eeuw	s. 12d
s. xii/xiii	overgang 12e-13e eeuw	s. 12/13

Het zal duidelijk zijn dat de "kunsthistorische" met iets groter nauwkeurigheid 'kwarten' in het midden van de eeuw kan aangeven. Belangrijker voordeel lijkt ons de typografische eenvoud.

Het is in veelal wat oudere of traditionele catalogi wel gebruikelijk om hier ook het materiaal en het aantal folia aan te geven. Daar hiermee al meer codicologische gegevens, die vaak bovendien complicaties met zich mee brengen, worden ingevoerd, prefereren wij deze gegevens hier achterwege te laten. Ze worden als eerste in het rubriekje 1.1.: Uitzwendige beschrijving besproken.

1. UITWENDIGE BESCHRIJVING

1.1. PREPARATIE VAN HET BOEKBLOK

Bij het onderzoek van een handschrift volgen we zoveel mogelijk de werkwijze die bij de vervaardiging van het handschrift is gehanteerd. Op die manier krijgen we het meeste inzicht in de opbouw van de codex en in al datgene wat bij het tot stand komen van het boek een rol heeft gespeeld.

Het maken van een handschrift begint met het kiezen van het materiaal waarop zal worden geschreven. Voor de periode en het kultuurgebied waarin de mediaevist zich beweegt komen daarvoor perkament en papier in aanmerking. Het voor de klassieke periode gebruikelijke papyrus laten we hier buiten beschouwing.

Schrijfmateriaal

- SANTIFALLER, Leo, Beiträge zur Geschichte der Beschreibstoffe im Mittelalter, mit besonderer Berücksichtigung der päpstlichen Kanzlei. I: Untersuchungen, Graz/Keulen 1956
- WITTEK, M., Les Matières à écrire au Moyen Age. A propos d'un ouvrage de L. Santifaller. In: Scriptorium 10 (1956) 270-274
- BISCHOFF, B., Paläographie ... 1979 19-33

Perkament

Perkament ontstaat door dierehuid op een bepaalde manier te behandelen zodat hij beschrijfbaar wordt. In principe gaat de bereiding als volgt in zijn werk: De huid wordt enige dagen geloofd in kalk, vervolgens op een raam gespannen, waarna de haren en onregelmatigheden zoveel mogelijk worden weggekrabd. Dan laat men de huid, opgespannen, drogen. Voordat het perkament, zoals de huid nu heet, kan worden beschreven, wordt het oppervlak nog eens afgeschraapt en met puimsteen en krijt glad gemaakt.

Deze bewerking kan twee eigenschappen van de oorspronkelijke huid niet ongedaan maken.

- 1) Gebreken in de huid blijven zichtbaar, en omdat perkament een tamelijk kostbaar materiaal is, kon er niet altijd voor

worden gezorgd dat "fouten" als scheurtjes, gaten (veroorzaakt door littekens van steken) en de dikkere stukken aan de randen van de huid buiten het te beschrijven blad vielen. Scheurtjes zijn vaak gerepareerd (meestal te zien; als de draad zelf er niet meer is dan wel de gaatjes waar deze door geregen was). Om gaatjes schreef men meestal heen. Men dient rekening te houden met deze gewoonte, want op foto's is zo'n gat vaak niet te zien en kan een curieuze lezing van de tekst opleveren. Ook werd een gat of scheur wel dichtgeplakt.

2) Het onderscheid tussen de haar*- (buiten-) en vlees*- (binnen-)zijde blijft altijd vast te stellen. Als men het niet met het blote oog kan onderscheiden, dan kan het wellicht nog wel onder de microscoop. De haarzijde (H) is meestal donkerder van kleur, vertoont tekens van haarinplanting en soms nog de tekening van het dier. Deze kant krult hol. De vleeszijde (V of F(lesh)) voelt zachter en pluiziger aan en krult bol. Soms pakt de inkt er minder goed op.

Het uiterlijk van perkament varieert naar periode en streek en is ook gedeeltelijk afhankelijk van de manier waarop het geprepareerd is. Zo hebben bv. handschriften uit de vierde en vijfde eeuw heel regelmatig en dun perkament. Het zijn vooral luxe-handschriften uit die periode die bewaard zijn gebleven. Insulair (d.w.z. uit Ierland of Angelsaksisch gebied afkomstig) perkament is vaak gelijkmatig van kleur en de H en V zijden zijn bijgevolg nauwelijks te onderscheiden; het perkament is tamelijk dik en stug en heeft een grijsachtige kleur. Italiaanse handschriften uit de elfde en twaalfde eeuw zijn aan de H-zijde grijs, aan de V-zijde gelig van kleur. In de dertiende eeuw werd het procédé van perkamentmaken verbeterd, waardoor men er in slaagde het perkament veel dunner en witter dan voorheen te maken. Dit perkament is veel gebruikt voor Franse bijbels (cf. Groningen, UB HSS 2,3,4). In de klassieke tijd en in de vroege Middeleeuwen (in Byzantium tot 1453) werd perkament wel eens geverfd: purper was daarvoor een geliefde kleur, maar zwart en goudkleurig komen ook voor.

In catalogi worden allerlei termen gebruikt om verschillende soorten perkament van elkaar te onderscheiden. De hierna volgende termen en kenmerken zijn slechts in heel algemene zin geldig. Men mag ze niet gebruiken zonder uitdrukkelijk erbij te vermelden wat er precies mee wordt bedoeld.

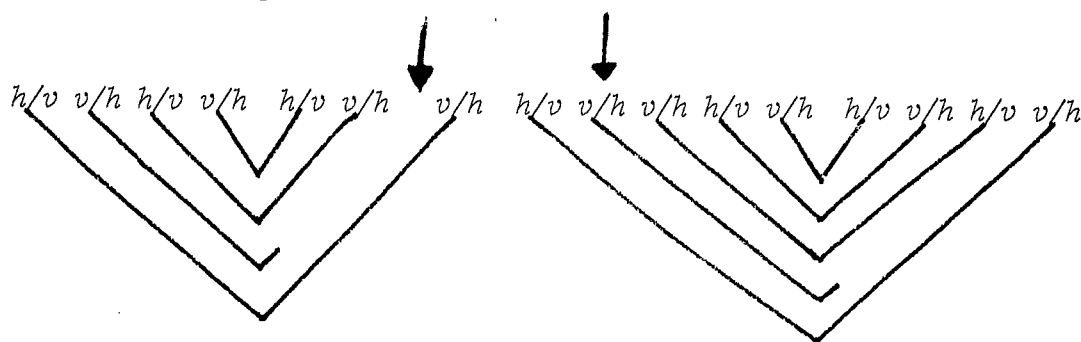
Insulair en 'Duits' perkament is dik en voelt fluwelig aan. Het is vaak van kalfshuid gemaakt. Het wordt "vellum" genoemd. Het Franse "vélin" is dun en licht van kleur, en is veel gebruikt in de dertiende eeuw in Frankrijk voor bijbeltjes. Dik perkament is vaak van kalfshuid, het dunne van schapehuid, zoals in de Karolingische periode. Het heet ook wel "francijs". Het heel dunne "abortief" perkament, waarvan wel is verondersteld dat het van de huid van onvoldragen dieren was gemaakt, is meer waarschijnlijk konijnenvel. Dit doet overigens niets af aan het feit dat dun perkament kenmerkend is voor boeken van hoge kwaliteit.

De kwaliteit van het gekozen perkament bepaalde voor een groot deel de kwaliteit van het te maken boek. Een goed blad moest aan bepaalde eisen voldoen: het moest soepel zijn, licht van kleur en "sonder naet sonder gaet sonder snede ende sonder vloyen". De uiterlijke verschijning van perkament kan door de inwerking van temperatuur, licht en vochtigheid veranderen: het kan vlekken, verkleuren of krimpen (mooi zichtbaar bij handschriften met zowel perkament als papier wanneer die mooi bijgesneden waren). De kwaliteit kan dus verslechteren, maar nooit verbeteren. Een handschrift van goed perkament is bijna altijd opgezet als een mooi handschrift, hoewel omstandigheden tijdens de vervaardiging konden maken dat het uiteindelijke resultaat niet zo fraai was als aanvankelijk in de bedoeling lag.

Het verschil tussen haar- en vleeszijden verschaft de codicoloog een middel om inzicht te krijgen in de wijze waarop de codex is opgezet (zie voor het volgende ook p.23 e.v.: 'collatie'). In de vorige eeuw heeft C.R. Gregory als eerste opgemerkt dat in een opening* (dat zijn de twee bladzijden

die men ziet wanneer men een boek openslaat) normaliter twee gelijke zijden, dus twee H's of twee V's, naast elkaar liggen. Dat is altijd het geval als het katern* is ontstaan door een vel een aantal malen te vouwen en dan de bladen los te snijden (vergelijk bv. nog veel Franse ingenaaide boeken van tegenwoordig).

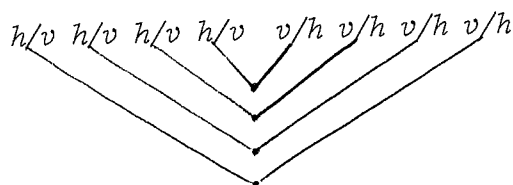
Wanneer een katern werd gemaakt door eerst een aantal diplomata* (= bifolia*, dubbelbladen) te snijden, die vervolgens om en om op een stapeltje te leggen en dat weer in het midden te vouwen, veronderstelt dat een duidelijke planning, omdat meerdere handelingen nodig zijn om hetzelfde resultaat te krijgen als bij een uit één vel gevouwen katern. Als in een katern van een handschrift dat in het algemeen "de regel van Gregory" volgt, een blad wordt ingevoegd, of als er een blad wordt uigehaald, verstoort dat de regelmaat (zie tek.).

Eén blad ontbreekt

Eén blad is toegevoegd

De manier waarop H en V zijden zijn geplaatst kan iets zeggen over de herkomst en algemene datering van de handschriften. In vroege insulaire handschriften, waarin het perkament overal heel gelijkmatig van kleur is, zijn vaak alle bladen met dezelfde zijde naar boven gelegd. Deze gewoonte was ook in zwang bij de onder insulaire invloed staande scriptoria op het vasteland. In het algemeen begon met op het "onafhankelijke" vasteland tot de negende eeuw met H of V het eerste katern, van de negende tot de dertiende meestal met H, in de dertiende eeuw vaak met V, terwijl na de dertiende eeuw weer zowel H als V aan het begin staan.

Voorbeeld van insulaire katernopbouw

Handschriften uit de klassieke periode maken vaak een bijna vierkante indruk. Het betreft niet alleen het formaat van de bladen, maar ook de bladspiegel. Dit klassieke ideaal werd in de Middeleeuwen tot in de elfde eeuw gevolgd; vooral codices uit de Karolingische periode vallen op door hun vierkante uiterlijk.

- JOHNSON, Richard R., Ancient and Medieval Accounts of the "Invention" of Parchment. In: California Studies in Classical Antiquity 3, 115-123
- THOMPSON, D.V., Medieval Parchment-Making. In: The Library 4th Series 16 (1936) 113-117
- REED, R., Ancient Skins, Parchments and Leathers, Londen 1972
- LESNE, E., Les livres, "Scriptoria" et bibliothèques, du commencement du VIIIe siècle à la fin du XIe siècle. Lille 1938, pp. 14ff. over purperperkamert
- RYDER, M.L., Parchment. In: History Today 24 (1974) 716-720
- TURNER, Eric G., Towards a Typology of the Early Codex. In: Codicologica II (1978) 9-14
- VEZIN, Jean, La réalisation matérielle des manuscrits latins pendant le haut Moyen Age. In: Codicologica II (1978) 15-51
- TURNER, Eric G., The Typology of the Early Codex (Haney Foundation Series 18), Pennsylvania 1977

Papier

De bereidingswijze van papier is een Chinese uitvinding, die in de achtste eeuw in de Arabische wereld bekend raakte. Via Spanje en Sicilië, landen die beide sterk onder Arabische invloed stonden, bereikt het papier het Westen. In de twaalfde eeuw maakte men in Spanje papier, de eerste molen in christelijk West-Europa werkte in de tweede helft van de dertiende eeuw in het Italiaanse Fabriano. De oudste molen in de Nederlanden was die van Hoi (1455).

Op papier geschreven boeken waren in de dertiende eeuw nog zeldzaam, in de veertiende eeuw nam hun aantal snel toe en

van 1370/1380 af begon papier als schrijfmateriaal te overheersen.

Dat brengt ons een moment op de produktie van papier. Lompen werden te rotten gelegd - dan fijngestampt (in een zgn. "stampwerk"). De pulp werd dan - middels een schepvorm - tot 'bladen' gevormd. Deze werden tussen bladen vilt gelegd en geperst. De vellen werden nadien te drogen gehangen.

Europees papier heeft veelal een uniek hulpmiddel in zich waardoor het zich laat identificeren, dateren en localiseren: het watermerk* of papiermerk. Dit is een dunne plek in de vorm van een figuurtje in het papier, die ontstaat doordat een draadfiguur op de schepvorm, waarmee papier wordt geschept, is vastgenaaid. Kenmerkend voor een bepaald watermerk zijn het ontwerp, de punten van bevestiging aan de vorm, en de plaats van het merk tussen de kettinglijnen*. Dit zijn de verticale waterlijnen*, doorgaans 2 à 3 cm uiteen, in tegenstelling tot de horizontale langslijnen*, die zeer dicht op eenstaan. Zij vormen een afdruk van het gaas waaruit de vorm bestond. Aan elke kuip werd door de schepper steeds met een tweelingpaar schepvormen gewerkt; bij elk paar behoorde één los afneembaar vormraam of deksel, dat de geschepte rand veroorzaakt. Omdat het watermerk met de hand gebogen en genaaid werd, zijn de merken in twee vormen van één paar nooit volkomen gelijk. In principe bevat elke riem* papier dus, om en om, twee watermerken ('twins').

Mits goed onderhouden ging een schepvorm wel één tot twee jaar mee. Door de schuddende beweging bij het scheppen schoof het watermerk heel geleidelijk naar één kant, en ook schoonborstelen was er niet goed voor. Als het weer werd vastgezet kwamen de naaipunten vaak anders te liggen. Dit alles maakte dat een watermerk voortdurend aan verandering onderhevig was.

Men zal begrijpen dat het niet eenvoudig is om te spreken van "identieke" watermerken. V. Mosin maakte een precisering in de terminologie:

- a) *signes identiques*, identieke figuren, afkomstig uit één schepvorm;
- b) *variétés identiques*, sterke gelijkenis, maar uit 'tweeling'-schepvorm
- c) *variétés similaires*, sterke gelijkenis, maar andere schepvorm;
- c) *variétés divergentes*, verschillen in ingewikkeldheid van vorm; meestal een verschil in ontwikkelingsstadium.

a) en b) laten - wanneer ze tenminste gedateerd zijn - een datering van andere stukken toe binnen een tijdsspanne van ongeveer vier jaar. Bij c) is dat een periode van 10 tot 15 jaar, bij d) 25 à 30 jaar of nog langer.

De te dateren stukken moeten dan wel afkomstig zijn uit schrijf-milieus waar een regelmatige produktie van stukken heeft plaatsgevonden (kanse-larijen, kloosterscriptoria, universitaire schrijf-centra, drukkerijen e.d.). Volgens Gerardy wordt in de papiermolens een vormenpaar nooit korter dan één, nooit langer dan twee jaar gebruikt. Met elk vormenpaar worden ongeveer 600 tot 900 riemen papier gemaakt. (1 riem = 20 "mains"; 1 main, 'boek' = 25 bladen, totaal dus tussen 300.000 en 450.000 bladen!)

Watermerken kan men reproducieren door meten en natekenen, door overtrekken en fotograferen (bij 'bêta-fotografie' komt de tekst niet op de foto). Als een watermerk in de vouw zit, wat vooral bij kwarto- en octavoformaten het geval is, kan fotograferen of overtrekken een moeilijke zaak zijn!

Bij de beschrijving dient men de watermerken zoveel mogelijk te identificeren. Gelijkenis met een afbeelding in Briquet of Piccard dient in ieder geval gemeld te worden!

*

- HOYER, F., Einführung in die Papierkunde. Mit einem Beitrag zur Geschichte des Papiers von H.H. Bockwitz, 1941
- HUNTER, Dard, Papermaking, the History and Technique of an Ancient Craft, New York 1947²
- BASANOFF, Anne, Itinerario della Carta dall'Oriente all'Occidente e sua diffusione in Europa, Milaan 1965
- IRIGOIN, Jean, Les premiers manuscrits grecs écrits sur papier et le problème du Bombycin. In: Scriptorium 4 (1950) 194-204
- SANTIFALLER, Leo, Ueber Papierrollen als Beschreibstoff. In: Mélanges Eugène Tisserant V (Studi e Testi 235). Città del Vaticano 1964, 361-371
- Verbesserte und erweiterter Nachdruck: Papiergeschichte. In: Zeitschrift der Forschungsstelle für Papiergeschichte in Mainz 14 (1964) 49-56

Watermerken

- BRIQUET, Ch.-M., Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600, Leipzig 1923². Facsimile van de eerste druk van 1907, met supplementen, Amsterdam 1968
- Ed. A.H. Stevenson, 4 vols.

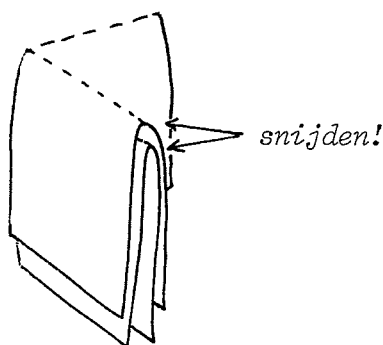
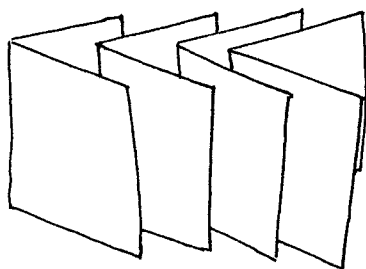
- * PICCARD, G., Findbücher der Wasserzeichenkartei Piccard im Hauptstaatsarchiv Stuttgart (1300-1700). 1: Die Kronenwasserzeichen, Stuttgart 1961; 2: Die Ochsenkopf-Wasserzeichen, 1966 (3 vols); 3: Die Turm-Wasserzeichen, 1970; 4: Wasserzeichen Buchstabe P, 1977; 5: Wasserzeichen Waage, 1978
- STEVENSON, Allan H., Watermarks are Twins. In: Studies in Bibliography 4 (1951/52) 57-91
- STEVENSON, Allan H., Briquet and the Future of Paper Studies. In: Briquet's Opuscula, Hilversum 1955, xv-1
- GERARDY, Theo, Die Techniken der Wasserzeichenuntersuchung. In: Les Techniques de Laboratoire dans l'étude des manuscrits (Colloque CNRS Paris 1972), Parijs 1974, 143-157.

Nu we het materiaal voor het handschrift bekeken hebben, is de volgende stap te onderzoeken hoe dat perkament of papier in de vorm van een boek is gebracht. Dit is het onderzoeken van de opbouw van het handschrift, ofwel de collatie.

Collatie

Een codex is opgebouwd uit katernen. "Katern" is de aanduiding voor een aantal in elkaar geschoven en in het midden gevouwen vellen, ongeacht hun aantal. "Katern" komt van "quaternio", dat eigenlijk een katern van vier vellen is. In de Middeleeuwen kon "quaternus" een niet-gebonden boekje van klein formaat betekenen, dat overigens wel een behoorlijk aantal bladen kon tellen (andere benamingen zijn "libellus" en "carnetus", = Fr. "carnet").

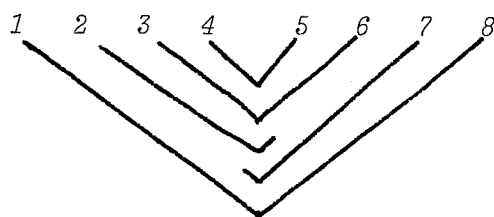
Een katern kan op verschillende manieren uit een vel perkament of papier worden gehaald: 1) door een aantal bifolia te vouwen en in elkaar te schuiven, 2) door een vel enige malen te vouwen en dan pas te snijden. Een variant op deze methode is een katern maken uit een paar van dergelijke gevouwen en pas later te snijden katernen (zie tek.)

De omvang van een katern wordt aangegeven door het aantal bladen dat het telt. De voorbeelden hierboven zijn alle katernen van acht bladen.

Katernen van acht en tien bladen (laatstgenoemde heten 'quinionen', want vijf dubbelbladen) komen in het Westen het meeste voor. Italianen en Ieren werkten graag met quinionen. Papier is ook vaak in quinionen; het kan namelijk dunner zijn dan perkament en kan zonder schade meer dan acht bladen in een katern hebben. Het is niet noodzakelijk dat het aantal bladen in het hele handschrift voor elke katern gelijk is. In getijdenboeken bijvoorbeeld staat de kalender vaak op twee ternionen (twee maal zes bladen). Bij wisseling van kopiïst is het verklaarbaar dat er tegelijk een verandering in de katernenopbouw optreedt. Als een tekst in gedeelten werd geschreven, zoals bij getijdenboeken veel voorkwam, paste men het aantal bladen per katern aan de lengte van de tekst. Het laatste katern kreeg dan dikwijls een blad meer of minder dan de andere katernen. Het is wel handig om in de beschrijving van de inhoud aan te geven of een scheiding in de tekst samenvalt met een overgang naar een nieuw katern.

Katernen bestaan gewoonlijk uit dubbelbladen, maar er zitten ook heel dikwijls enkele bladen in, bijvoorbeeld als er extra ruimte nodig was om een tekst af te maken, een apart blad voor een miniatuur* of initiaal*, of de helft van een dubbelblad dat ooit een "wederhelft" heeft gehad, die echter om een of andere reden uit het handschrift verwijderd is. Het randje van zo'n blad dat doorsteekt naar de andere helft van het katern noemen we de "kim"*. Zulke losse bladen zijn vaak "Ersatzfolia", en wel het meest de binnenbladen 2 en 7 of 3 en 6. Het komt zo veel voor dat het nauwelijks meer te verklaren is als een gevolg van een vergissing van de kopiïst, waardoor hij gedwongen was een blad te vervangen. Het lijkt waarschijnlijker dat het een manier was om resten op te maken.

Voorbeeld van 'Ersatzfolia'

Een codex bestaat gewoonlijk uit perkamenten of uit papieren katernen. Het is echter niet uitzonderlijk om beide materialen in een boek aan te treffen. De meest voorkomende combinatiegevallen zijn de volgende: 1) een perkamenten blad buitenom en/of ook wel midden in een overigens papieren katern, met de bedoeling om het boekblok steviger te maken, 2) een perkamenten strook ter versteviging midden in een katern; die strook is meegenaaid met de bladen. (Let op dergelijke strookjes, want soms staat er nog een tekst op!), 3) in papieren handschriften werd voor belangrijke initialen en voor miniaturen wel een blad perkament gebruikt. Dat kan een enkel of dubbelblad zijn. Soms werd de omvang van de katernen er voor aangepast, door een katern van minder bladen te maken dan elders in het boek, zodat het perkamenten blad het eerste blad van een nieuw katern werd.

Katernenopbouw

GREGORY, Caspar René, Les Cahiers des manuscrits grecs. In: Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et des Belles Lettres, 1885, 261-268

RAND, E.K., How many leaves at a time? In: Palaeografia Latina 5 (1927) 52ff.

GILISSEN, Léon, Prolégomènes à la codicologie. Recherches sur la construction des cahiers et la mise en page des manuscrits médiévaux (Publications de Scriptorium 7), Gent 1977.

Er zijn verschillende manieren om de opbouw van een handschrift weer te geven. De eenvoudigste en tevens duidelijkste maar wel ruimteverslindende manier is het maken van een tekening. We nemen als voorbeeld de laatste drie katernen uit HS 5 van de Groningse UB.

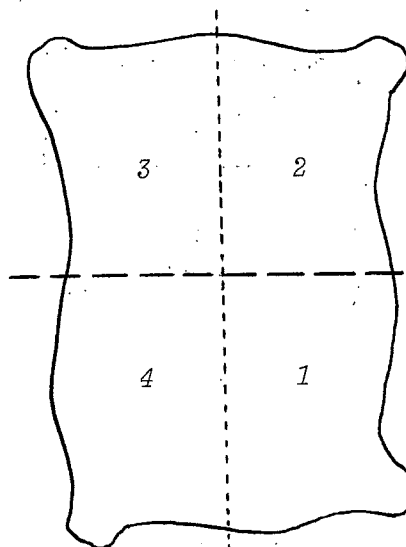
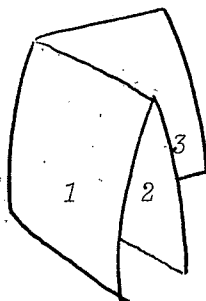
FORMULES KATERN-VOUWWIJZEN (Gilissen, 1977)

I Vouw in vieren

1. Binio

Eén blad.

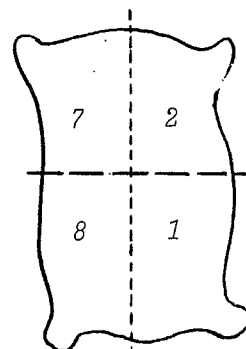
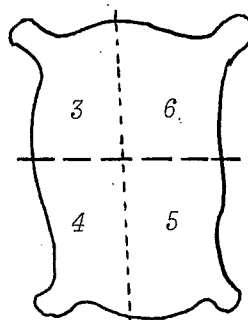
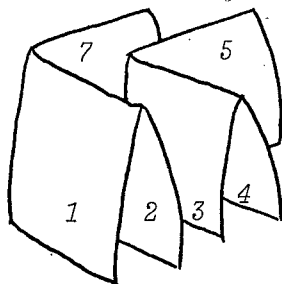
$$\text{Formule: } A = \frac{3 \ 2}{4 \ 1}$$

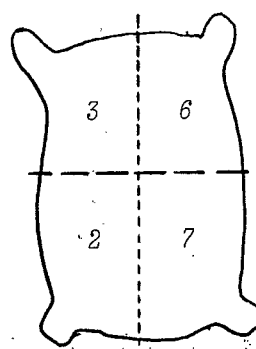
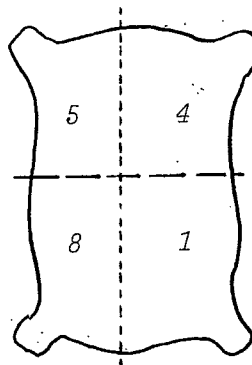
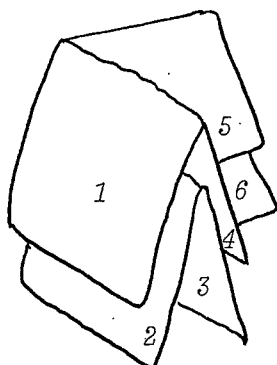
2. Quaternio

Twee bladen

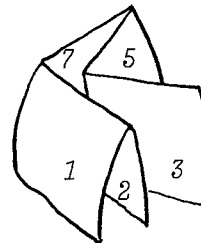
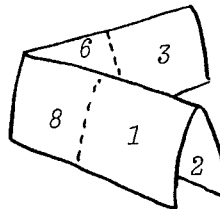
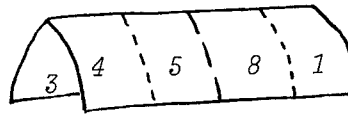
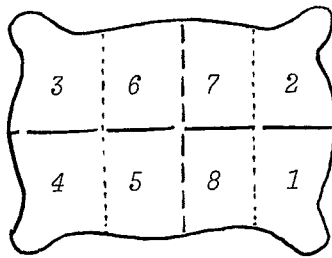
$$A^2 = \frac{3 \ 6}{4 \ 5} + \frac{7 \ 2}{8 \ 1}$$

$$C^2 = \frac{5 \ 4}{8 \ 1} + \frac{3 \ 6}{2 \ 7}$$

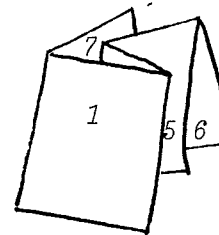
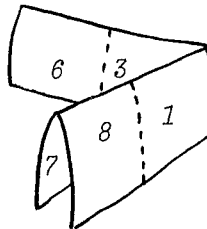
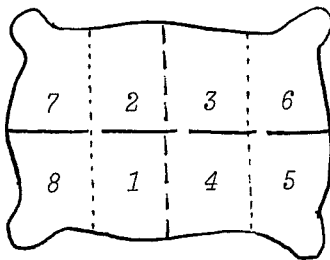

II Vouw in achten (octavo), katern uit één blad.

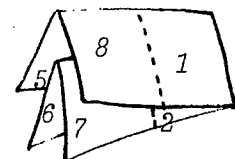
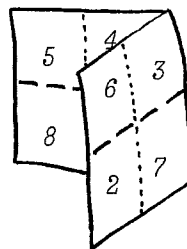
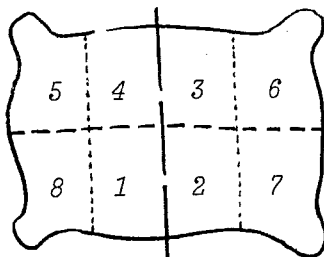

Formule: A = $\frac{3\ 6\ 7\ 2}{4\ 5\ 8\ 1}$

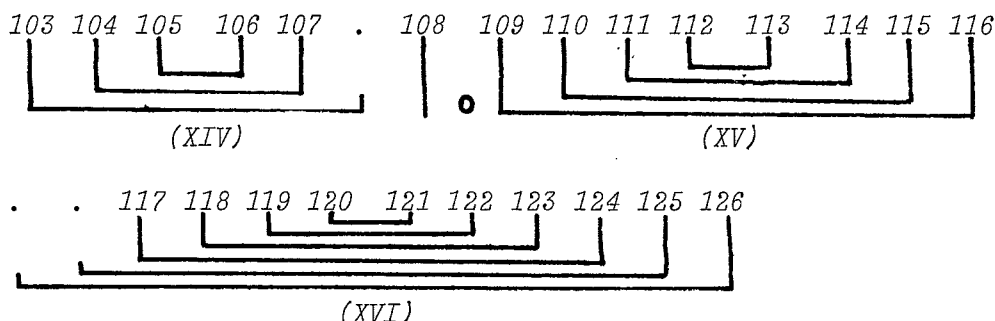
Formule: B = $\frac{7\ 2\ 3\ 6}{8\ 1\ 4\ 5}$ (in feite precies andersom)

Formule C: $\frac{5\ 4\ 3\ 6}{8\ 1\ 2\ 7}$

Formule D: (mutatis mutandis): $\frac{3\ 6\ 5\ 4}{2\ 7\ 8\ 1}$

De laatste katernen van UB Groningen HS 5

Behalve deze "grafische weergave" zijn er drie "formules" uitgewerkt, die het in probleemgevallen eigenlijk niet zonder verduidelijkende tekening kunnen doen.

1: De "Duitse" formule stelt dubbelbladen voor met Romeinse en enkelbladen met Arabische cijfers, met daarbij een + of - als het om ingevoegde of weggehaalde bladen gaat. Bij katernen met 'problemen' worden haakjes geplaatst. Achter elke groep gelijksoortige katernen wordt (als superieur cijfer, d.w.z. iets hoger op de regel) het nummer van de laatste folio gezet. Tussen katernen (of groepen katernen) zet men komma's; bij een caesuur een puntkomma. In de Duitse formule ziet de situatieschets van zoëven er als volgt uit: ... (III - 1)¹⁰⁷, (IV + 1)¹¹⁶, VI - 2¹²⁶. Hieruit blijkt dat in elk van de drie katernen één of twee bladen zijn verwijderd of toegevoegd. Het is echter niet duidelijk om welke bladen het precies gaat.

2: In de "Engelse" formule, die is afgeleid van de bibliografische beschrijving van drukken, wordt dit wel duidelijk. Volgens deze is de schets weer te geven als: 14⁴ + 1 blad voor 1 (f. 103), 15⁸ + 1 blad voor 1 (f. 108), 16⁸ + 2 bladen na 8 (ff. 125 en 126). Dit is in tegenstelling tot de "Duitse" methode een weergave waarin geen uitspraak wordt gedaan over de kwestie of een blad is toegevoegd of verwijderd: enkele bladen worden met + aangegeven, tenzij er een lacune in de tekst is (dan zetten we een -). Wanneer een blad duidelijk

later is toegevoegd, geven we dat met zoveel woorden aan. Tussen de katernen ook hier komma's dan wel puntkomma's. NOTA BENE: In dit systeem worden superieure cijfers gebruikt om het aantal bladen aan te geven dat met zekerheid bij de betreffende katernen behoort.

3: Dan is er nog de *formule van Gerardy* die eigenlijk bestemd is voor het watermerken-onderzoek. Deze werkt met reeksen van vijf cijfers; de eerste twee geven het nummer van het katern aan, posities drie en vier zijn voor het blad, op de vijfde plaats staat een 1 voor de eerste helft van het dubbelblad, of een 2 voor de tweede helft: in sommige gevallen een 3 of 4 voor de r^0 en v^0 zijde vóór de vouw en 5 of 6 voor de r^0 of v^0 zijde na de vouw. Als een blad er niet is staat er 0, voor een kim staat 7, 8 en 9 zijn voor bijzondere gevallen. Onze katernen gaan er dan zo uit- zien:

14.01.1	15.01.1	16.01.7
14.02.1	15.02.1	16.02.7
14.03.1	15.03.1	16.03.1
14.03.2	15.04.1	16.04.1
14.02.2	15.05.1	16.05.1
14.01.7	15.05.2	16.06.1
-----	15.04.2	16.06.2
14.01.3	15.03.2	16.05.2
14.01.4	15.02.2	16.04.2
14.02.3	15.01.0	16.03.2
14.02.4		16.02.2
14.03.3		16.01.2
14.03.4		
14.03.5		
14.03.6		
14.02.5		
14.02.6		
14.01.7		

Katernformules. A: Duits

HELLINGA-VERMEEREN, Katernen en Bladen. In: Codicologie en Filologie VIII, Spiegel der Letteren 6 (1962) 312-316
KIRCHNER, J., Germanistische Handschriftenpraxis, München 1967²

Katernformules. B: Engels

KER, N.R., Catalogue of Manuscripts containing Anglo-Saxon, Oxford 1957, xxii-xxiv

Katernformules. C: "Computermodel" (Gerardy)

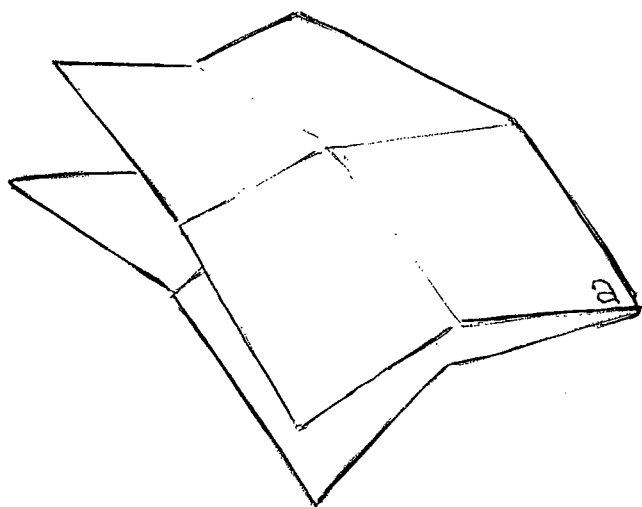
GRUIJS, A., Le protocole de restauration et la description des cahiers et bifolia. In: Les Techniques de Laboratoire dans l'étude des manuscrits (Colloque CNRS Paris 1972), Parijs 1974, 253-255.

Wat zijn nu de zaken waarop men moet letten bij het reconstrueren van de katernenopbouw? Om vast te stellen waar een katern begint en eindigt, is het het gemakkelijkst vanaf 'de touwen in het midden' te werken, en te bekijken welke bladen bij elkaar horen. Losse bladen vallen op door een kim, of doordat er geen blad te vinden is waar ze bij horen. Zo'n blad kan aan een ander blad vastgeplakt zitten en heeft dan geen kim. Watermerken kunnen in de vouw op elkaar aansluiten, dan horen de bladen dus bij elkaar. Soms is een band zo los dat er tussen de katernen ruimte zit waardoor ze gemakkelijk te onderscheiden zijn. Aan de kop of de staart (cf. tekening benaming Band) kan men ook meestal wel zien hoe de katernen lopen. Een te strakke band kan problemen oproepen, omdat het boek daardoor niet goed opengaat en de touwen onvindbaar blijven. Gerestaureerde banden lijden nogal eens aan dit euvel.

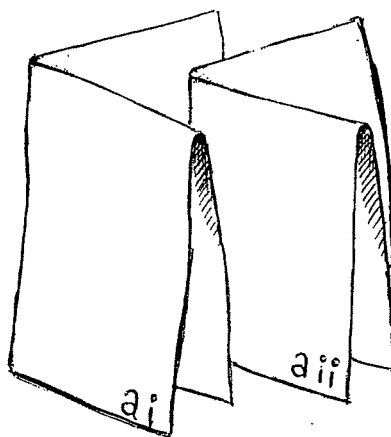
Een ander middel om de opbouw vast te stellen vormen de tekens die door de kopiist of de binder zijn aangebracht om de bladen op de goede volgorde te houden. De kopiist kon daarvoor zorgen door middel van "custoden"* ook wel "reclamanten" genoemd: onderaan de laatste bladzijde van een katern schreef hij het eerste woord of de eerste woorden van het volgende katern. De oudst bekende custoden dateren uit de achtste eeuw, pas in de dertiende eeuw zijn ze algemeen in

gebruik. Meestal staan de custoden horizontaal, in Spaanse handschriften ook wel verticaal, evenals in Italiaanse, maar daar niet voor de vijftiende eeuw.

Custoden zijn vaak bij het binden afgesneden. Dat is ook het geval met veel "signatures": daarmee werden de katernen genummerd, op de laatste versozijde, later ook wel op de eerste rectozijde. In de oudste handschriften gebeurde het met Romeinse cijfers, vanaf de zesde eeuw ook wel met letters, vaak voorafgegaan door een *q* voor "quaternio". De volgorde van de bladen in het katern werd aangegeven door achter de letter een cijfer te zetten: *ai*, *aij*, *aaij*, *aiij*, *bi*, *bij*, ... *aai*, *aaij* etc. Alleen de bladen in de eerste helft van het katern hoefden te worden genummerd, omdat de overige dan automatisch ook goed kwamen te liggen. Het eerste blad na het midden werd wel aangeduid met *+*. De wijze waarop een katern is gevouwen en vervolgens beschreven en gesneden, heeft invloed op het merken van de bladen. Als een katern van acht bladen is gemaakt van twee bladen, elk twee maal gevouwen en daarna in elkaar geschoven, zijn er maar twee signatures nodig. Als een katern uit één vel is gehaald en na het schrijven gesneden, hoeft alleen het katern gemerkt te worden.

Een katern uit één, ongesneden blad

katern van acht uit 2 bladen

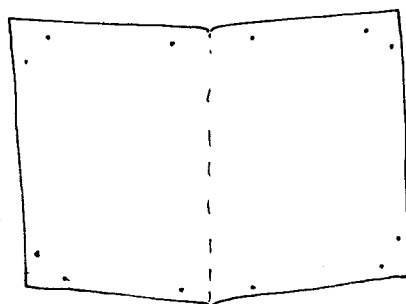
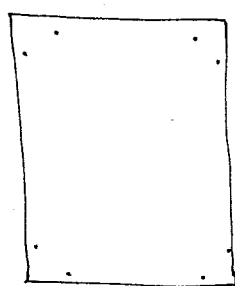
Een verkeerde volgorde in de signaturen wijst op een fout van de binder en kan de beschrijver helpen om de oorspronkelijke volgorde (in theorie) te herstellen.

Signaturen

BLADES, William, *Books in Chains*, Londen 1892 (pp. 85-122: The Use and Development of Signatures in Books)

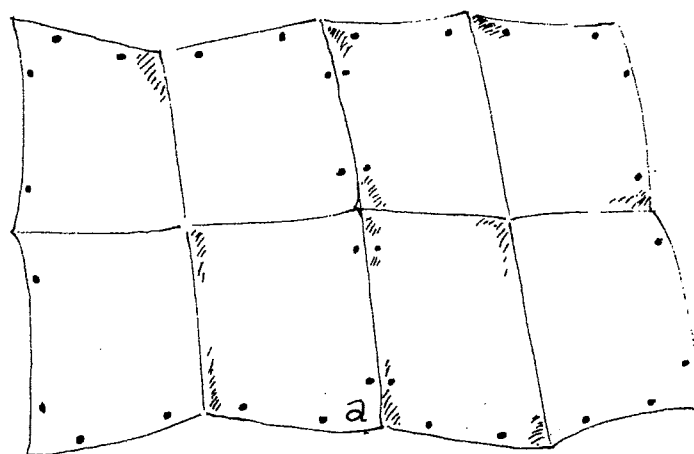
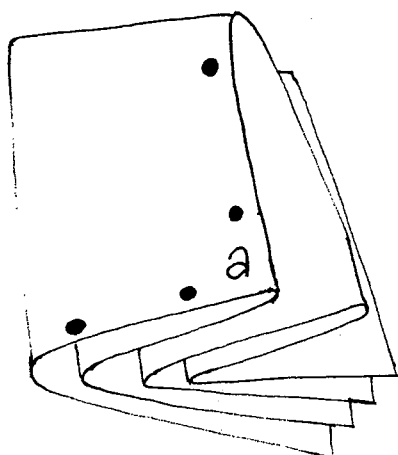
BARKER, Nicholas, *Quiring and the Binder. Quire Marks in some manuscripts in 15th century blind stamped binding*. In: *Studies in the Book Trade in Honor of Graham Pollard*, Oxford 1975, 11-31.

Het boekblok* ligt nu klaar om beschreven te worden. Voordat de kopiist aan het werk gaat, moet hij er voor zorgen dat overal in het boek de bladspiegels* en het aantal regels gelijk worden. Daartoe gaat hij de bladen liniëren. Om de plaatsen waar de verschillende lijnen getrokken moeten worden aan te geven, worden lijngaatsjes* aangebracht op de eindpunten van de lijnen: in de zijmarges voor de regels, in de boven- en ondermarges voor de kantlijnen en kolommen. Er kan op verschillende manieren worden geprikt voor die gaatsjes: per blad, per dubbelblad of per uitgevouwen ongesneden vel. Het werkt sneller als een aantal bladen op elkaar worden gelegd.

Prikken bij enkel- en dubbelblad

De plaats van de lijngaatsjes kan ons duidelijk maken hoe het katern tot stand is gekomen.

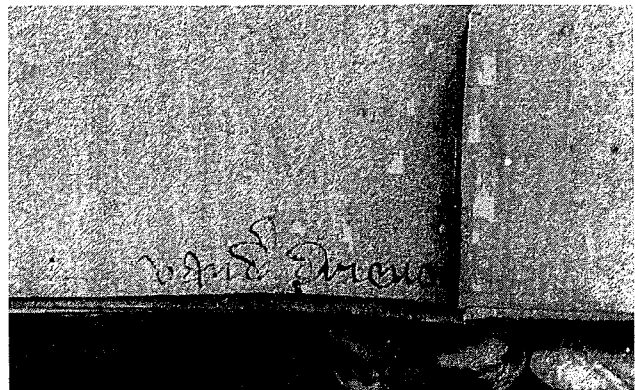
Prikken aangebracht in een groot vel waaruit 4 bifolia gesneden zullen worden (nà liniëring uiteraard!). Alle lijngaatsjes (rechts) zijn met vier prikken (links) gemaakt.

- RAND, E.K., Traces de piqûres dans quelques manuscrits du haut moyen âge. In: Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et des Belles Lettres, 1939, 420-429
- JONES, L.W., Where are the Prickings? In: Transactions of the American Philological Association 75 (1944) 71-86
- JONES, L.W., Pricking Manuscripts: the Instruments and their Significance. In: Speculum 21 (1946) 389-403
- JONES, L.W., Pricking Systems in New York manuscripts. In: Miscellanea G. Mercati VI (Studi e Testi 126), Città del Vaticano 1946, 80-92
- JONES, L.W., Ancient prickings in eighth-century manuscripts. In: Scriptorium 15 (1961) 14-22
- JONES, L.W., Prickings as clues to date and origin: the eighth century. In: Medievalia et Humanistica 14 (1962) 15-22

Het liniëren gebeurde tot in de twaalfde eeuw meestal 'blind': Met een puntig voorwerp werden de lijnen getrokken, die op de ene kant een groef en op de andere kant een ribbel waren. Daarbij werd ervoor gezorgd dat ook in de liniëring* de bladen "de regel van Gregory" (zie hiervoor, p.19) volgden. In de twaalfde eeuw begon men ook met loodstift te liniëren. Dit drukt nauwelijks door, zodat nu elk blad apart moest worden gelinieerd. Tegen het einde van deze eeuw raakte ook liniëren met inkt in gebruik. In de vijftiende eeuw gebruikte men dikwijls rode en paarse inkt om te liniëren.

Oorspronkelijk stond elke lijn voor een schrijffregel. Vanaf het begin van de dertiende eeuw begon men het schrijven op de tweede lijn: "below top line". Het schrift kreeg toen ook de neiging om iets op de lijn te gaan staan.

Van der drienoudeicheit
 I n mine den minnen metten wien
 die die leken soelen ofter laten
 op den hoedelen bant
 dat zy die herte laten bliuen
 enne en zine niet in en duren
 woert later af noch an
 den zut oec leken zal beduren
 min bant en zine soelen af werten
 moeghen oec niet werten
 die en is gheen soe van leken
 hert daer ic mit oec om liet onsluten
 oec idere soec van
 hoert mi die ic leken en
 I nro by herten onderlinge
 ghehandele menegherinde dinge
 andwade mi op een
 leer mi oec ic ontfermghe
 hoe ic min herte daer te bringhe
 rekenen hem dier wy velen
 je lese conuile en zinghe
 dat gode rekenen in zine ghebaughe
 so leken zonder velen
 dits waer ic clare en bidden
 subit wter dier daer bevinghe
 wter hoghe dier en is gheleken
 nu quidende sulghen ons velen
 I nro du vraghen mi rechte
 al vlaghe louten der yagle vrede
 bouen ceter en seker
 soe weete wel dat ic en moeghe

Hier laten we 19 regels weg

doet ic zoudt di van vloeken
 se woen deni later moeg dat du mi leken ver

zint niet veruult met zultier oec
 daer ewelike leet. wter hert en ofter leer.

Een reclame of bladwachter wordt
 aan de voet van de versozijde van
 een blad aangebracht. Hier, in Hs.
 405 van de UB. te Groningen, beneden
 in de vouw op fol. 216^v (+ detail):
 'van der drienoudeicheit', corres-
 ponderend met fol. 217^r.

Tuam et seruauit et dedi te in fed
 licit pepigera polo meo uel a que erat in tenebris
 populi in lucem gentium ut ap
 ures oculos cecoz ut educeres de co
 clusione uinctum de domo carce
 ris sedentes in tenebris ego dñs
 hoc est nomen meū gloriā
 meam alteri nō dabo et laudem
 meam sculptilibz que prima fu
^{q amare} ^{q qui oia conseruat} ^{q opulendum}
^{q cordis} ^{q cecoz fidelium}
^{q demoni} ^{q sumbz pector in euanglio qm alligauit cada}
^{nat dñs soluit} ^{q ignorantes} ^{q non alius}
^{q glificauit uim glific}
^{q ydoliz} ^{q pter tecu dedi cui daturus sum}
^{q a pphit pda}
^{q m falo inuolga} ^{q m falo}

UB GRONINGEN MS PE 84

Liniëring wordt aangepast aan opzet en gebruik van een codex, zoals hier in
 een handschrift met geglosseerde bijbeltekst (Jesaja 42, 6-9). Naast margi-
 nale ook interlineaire glossen. Schutblad in UB Groningen, Hs P.E. 84.

De meeste schrijfliijnen lopen van kantlijn tot kantlijn. Een paar worden van rand tot rand getrokken. Vanaf ongeveer de elfde eeuw lopen de bovenste en onderste, soms ook de middelste lijnen, door. In de vijftiende eeuw is het gewoonte geworden en lopen zowel boven als onder twee of meer lijnen door. De reden van deze gewoonte is (nog) niet bekend. Vanaf de dertiende eeuw vond men het ook wel eens voldoende om alleen het schrijfkader weer te geven. De kantlijn is soms dubbel: initialen aan het begin van een regel springen uit. Dit geldt tot in de twaalfde eeuw. In de tijd van het humanisme komt dit gebruik weer terug, evenals het blind liniëren en het schrijven 'on top line'.

Verschillende soorten teksten vereisen een eigen liniërings-schema. In kalenders moeten een paar smalle kolommen aangebracht voor datum, gulden getal e.d., juridische teksten willen ruimte voor de tekst met plaats voor commentaar en glossen eromheen. Andere teksten moeten in een aantal kolommen worden ingedeeld.

Van de liniëring vermelden we in de beschrijving wat het patroon ervan is, dus verticale en horizontale aflijning, aantal doorlopende lijnen, aantal regels, hoogte en breedte van de bladspiegel, met de maten van de kolommen en de ruimte tussen de kolommen apart vermeld, evenals de regelhoogte (10 regels meten, die afstand delen door 10).

De liniëringsschema's kunnen ongelooflijk ingewikkeld zijn, zodat een vrij lang verhaal nodig is om de lezer duidelijk te maken wat er exact aan de hand is. Het beste is derhalve een tekeningetje maken met daarbij de maten.

Omdat dat allemaal veel werk is - en bij het drukken erg duur! - heeft men wel geprobeerd de liniëring in beschrijvingssystemen te 'vangen'. In 1976 verscheen een verdienstelijk boekje van Julien LEROY, waarin 54 bladzijden lang allemaal modellen voorkomen. Nadeel is echter dat het erg op Griekse handschriften is gericht, zodat er voor de Westerse mss. lacunes bestaan. In een recente studie over de biblio-

theek van Raphael de Marcatellis heeft Albert DEROLEZ een eenvoudig schema gebruikt dat een zekere basis kan bieden bij de beschrijving.

1I1

1I2

2I2

1II1

1II2

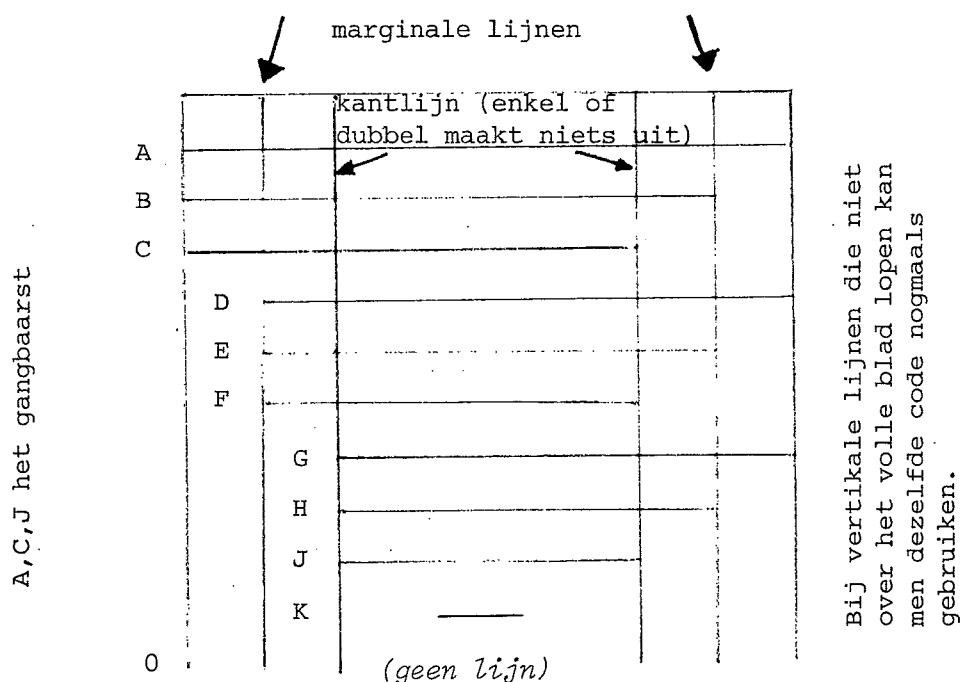
2II2

De bovenste rij gaat uit van één tekstkolom (aangegeven met een Romeinse één), waarbij Arabische cijfers enkele of dubbele afdeling aangeven. De onderste rij kent twee kolommen, derhalve een II.

Natuurlijk omvat dit schema alleen basisgegevens; horizontale verdubbelingen, het verschil tussen 'doorlopers' of niet e.d. worden niet geschematiseerd.

10

Letters geven de lengte van de lijn volgens dit schema:

Als de lijnen tussen de kolommen onderbroken zijn verdubbelt men de letter: AA, JJ etc. (als er meerdere marge-lijnen zijn en de lijnen houden juist daar op, biedt de volledige instructie een systeem met hulpletters).

AA						
BB						
	FF					
		JJ				

				a	b	
						Bb
B					Ba	
						Eb
E					Ea	
						Hb
H					Ha	

Als alle lijnen van een zone van rand tot rand lopen (lengte A): niets vermelden. Als ze allemaal dezelfde kortere lengte hebben: letter aan einde zone vermelden. Wanneer ze ongelijk van lengte zijn, maar binnen segment gelijk: letter aan eind van segment. Zijn alle lijnen ongelijk, dan vermeld de bijbehorende letter na elk cijfer.

NB: bij ongelijke lijnen ook lengte A vermelden!

Eerste zone: V E R T I C A L E L I J N E N

Eerste segment: vertikalen links van de tekst:

- 1 = enkele kantlijn
- 2 = dubbele kantlijn
- 11 = enkele lijn in marge, dan enkel
- 21 = dubbel in marge, dan enkel

Tweede segment: vertikalen rechts van de tekst:

- 121 = enkele dan weer dubbele, weer enkel

Wanneer er links of rechts geen lijnen zijn, wordt het betreffende segment 0; als er helemaal geen verticalen zijn (uiterst zeldzaam), wordt de hele zone 0.

Derde segment: (alleen als twee kolommen) kolomscheiding

11 = twee enkele lijnen
12 = enkel links, dubbel rechts
111 = twee enkele kolommen, met
middenvertikalen

(NB MUZERELLE gebruikt i.p.v. 11, 111 liever 2, 3; niet doen!)

Vierde (en volgende) segment: scheiding(en) als er meer dan twee kolommen zijn.

Tweede zone: H O R I Z O N T A L E N I N D E M A R G E

Eerste segment: horizontalen boven de tekst (bv. voor koptitels)

Tweede segment: horizontalen onder de tekst

Als er boven of beneden geen lijnen zijn, wordt het betreffende segment 0; als boven noch beneden, hele zone 0 (heel vaak voorkomend).

Derde zone: D O O R L O P E R S

Eerste segment: doorlopers bovenkant tekstspiegel

1 = eerste lijn loop door
2 = een en twee lopen door
111 = 1 en 3 lopen door, daartussen
een gewone

Tweede segment: doorlopers onderkant

Als er aan een kant geen doorlopers zijn: segment 0; helemaal geen: zone 0 (niet zelden).

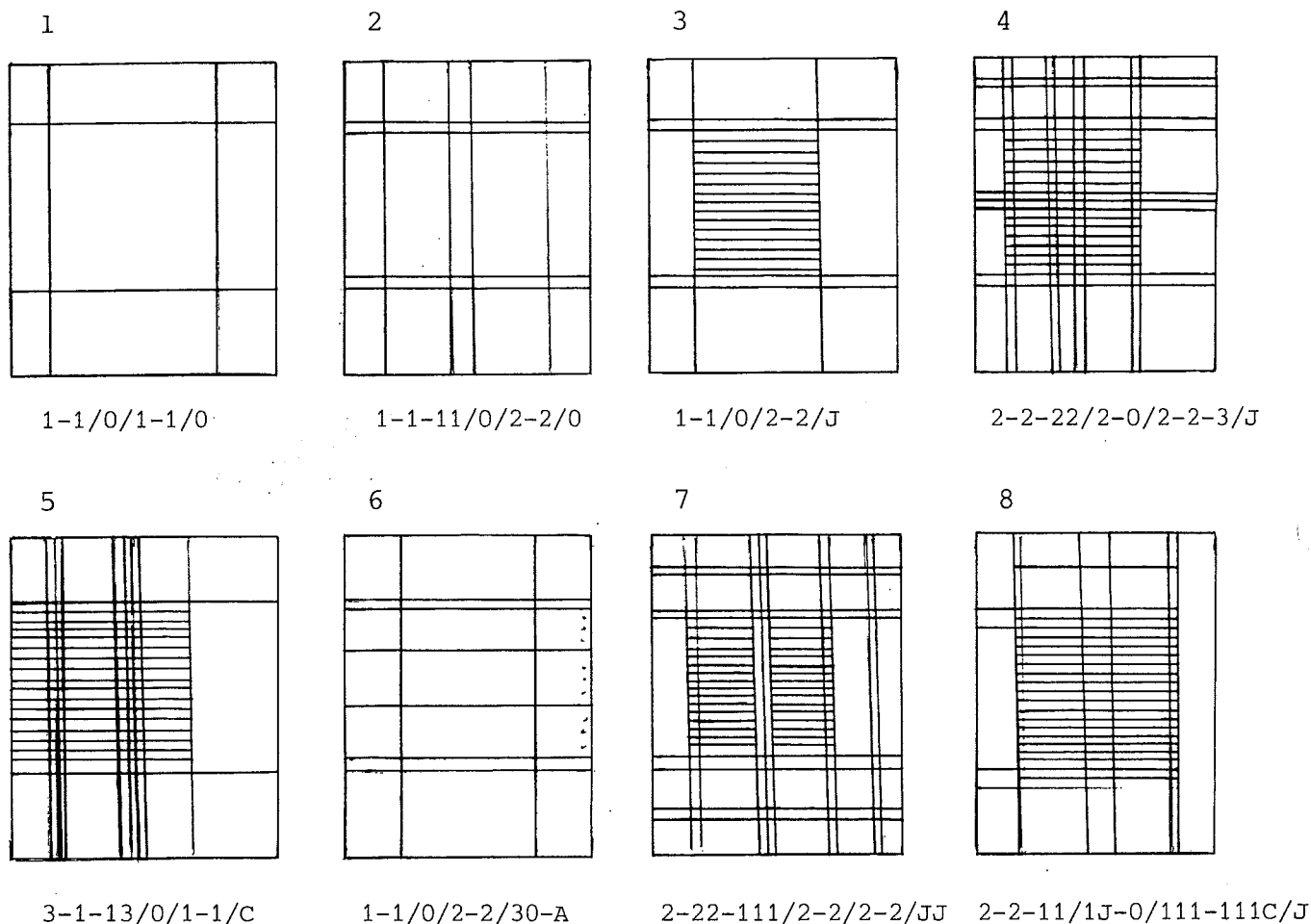
Derde segment: doorlopers in midden (indien van toepassing, evt. herhalen)

Vierde zone: G E W O N E R E G E L L I J N E N

Als die gelijk van lengte zijn: lettercode aangeven

Als ze verschillend van lengte zijn, dan analyseren in regelmatige afwisseling, bv.:

telkens een J en een F afwisselend:	J-F
telkens drie C, dan een A:	3C-A
telkens een JJ en vier lijnen niet gelinieerd:	JJ-40

Met dit schema kan men in de meeste gevallen eenduidig aangeven hoe de bladspiegel uitziet. Uiteraard moeten ook de afmetingen aangegeven kunnen worden. Als voorbeeld nemen we een vrij ingewikkeld plaatje (afb. 7), in code: 2-22-111/2-2/2-2/JJ. De (fictieve!) maten zouden dan weergegeven kunnen worden als:

$20 \leq 2 < 38 \quad (2.2) \quad 38 > 2 \geq 15 < 2 > 10.$

Dit wordt verstaan als:

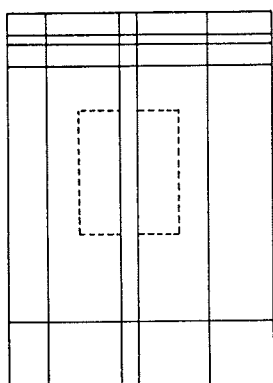
marge links: 20 mm, dan dubbele lijn met 2 mm interlinie, dan tekstblok van tweemaal 38 mm, gescheiden door tweemaal 2 mm. Dan sluit een dubbele lijn (met interlinie 2 mm) het tekstblok af. De rechtermarge toont na 15 mm een dubbele lijn met interlinie van 2 mm; daarna volgt 10 mm tot de rand het blad.

Een andere mogelijkheid is het idee dat door Gruijs (1981) werd uitgewerkt en meer aansluit bij Gilissen 1969. Ook hier geldt:

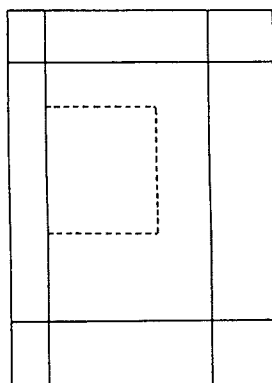
1. Men gaat uit van een rectozijde van het blad, waar men van links naar rechts begint te beschrijven;
2. Eén of meer kolommen moeten snel afleesbaar zijn;
3. Gewerkt wordt met de grondgedachte dat de linkermarge tot in vouw vrijwel constant zal zijn;
4. In één oogopslag dient men te kunnen aflezen of sprake is van afgesneden bladen;
5. Maten moeten duidelijk aangegeven worden.

Nog gecompliceerder wordt de zaak wanneer teksten met glossen of commentaar beschreven moeten worden. Gerhardt POWITZ ontwierp hiervoor een typologie, door Derolez uitgewerkt:

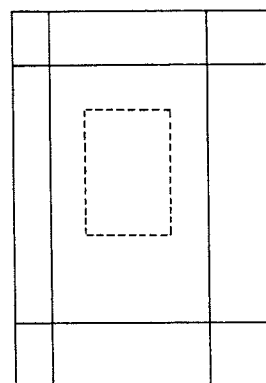
- 1) *Lektionentyp*: tekst en glossen achter elkaar doorlopend; geen veranderingen in bladspiegel;
- 2) *Glosa cum textu incluso*: het meest gangbare systeem.
 - a. 'vier kolommen', gebaseerd op twee kolommen schrift;
 - b. 'twee kolommen', gebaseerd op een enkele kolom;
 - c. 'drie kolommen', eveneens uigaaend van één tekstkolom.

2a

2b

2c

Liniëring

- IRIGOIN, Jean, Pour une étude des centres de copie byzantins. In: *Scriptorium* 12 (1958) 208-227 en 13 (1959) 177-209
- GILISSEN, Léon, Un élément codicologique trop peu exploité: la réglure. In: *Scriptorium* 23 (1969) 150-162
- LEROY, Julien, Les Types de réglure des manuscrits grecs = IRHT, Bibliothèques, Colloques, Travaux préparatoires =, Parijs 1976
- DEROLEZ, Albert, The Library of Raphael de Marcatellis. Abbot of St. Bavon's, Ghent, 1437-1508, Gent 1979, m.n. 11-15
- POWITZ, Gerhardt, Text und Kommentar im Buch des 15. Jahrhunderts, te verschijnen in Acta van 'Arbeitsgespräch': Buch und Text im 15. Jahrhundert, Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel, 1-3-III-1978, eds. L. HELLINGA en H. HÄRTEL, geciteerd bij DEROLEZ

Below top line

- KER, N.R., From 'above top line' to 'below top line': a change in scribal practice. In: *Celtica* 5 (1960) 13-16

1.2. SCHRIFT

Zoals al in de inleiding is uiteengezet ligt het niet in onze bedoeling hier een introductie in de paleografie te geven. Wèl willen we nog een paar belangrijke zaken over de wat latere Middeleeuwen bij elkaar zetten, mede omdat de grootste groep van de belangstellenden voor onze cursus in die periode werkt. De goede paleografische handboeken geven in dezen uiteraard uitgebreider uitsluitel.

Belangrijk is het om voor ogen te houden, dat vanaf de twaalfde eeuw niet enkel meer kloosterlingen de schrijfkunst meester waren. Niet alleen worden de universitaire schrijfbehoeftes steeds belangrijker, ook ontstonden er stedelijke ateliers, waar schrijfmeesters* werkten, die op den duur zelfs reclamebladen in de moderne zin van het woord voor hun raam gingen hangen.

De *universitaire wereld* had behoefte aan snelle multiplicering van betrouwbare teksten, tegen vrij geringe kosten. In de verschillende universiteiten had men immers 'de juiste tekst' nodig van een juridisch (m.n. Bologna) of theologisch of filosofisch (Parijs) geschrift. Daarop had men het volgende gevonden. Men liet een bepaalde tekst door de auteur of een professor controleren en had zodoende een geautoriseerd 'exemplar'. Dit werk werd echter niet gebonden, maar in bewaring gegeven bij een 'stationarius', die dit geschrift tegen een niet al te hoge vergoeding per katern, 'pecia' (vgl. het Fr. "pièce"), uitleende. Zo kon een ieder per pecia, voor eigen gebruik - immers niet geautoriseerd - zijn tekst afschrijven, ditmaal echter niet pas nadat iemand een héél werk afgeschreven had, maar nu in theorie met evenveel schrijvers tegelijk als er peciae waren.

Een ander aspect van het universitaire schrijfbedrijf was een snelle toeneming van aantal en complexiteit van afkortingen, vaak sterk verschillend per soort tekst of zelfs

per schrijver. Geschriften als de Summa Theologiae van Thomas van Aquino zijn gevreesd om hun afkortingen!

- DESTREZ, J., La pecia dans les manuscrits universitaires du XIIIe et du XVe siècle, Parijs 1935
- DESTREZ, J. & M.D. CHENU, Exemplaria universitaires des XIIIe et XVe siècles. In: Scriptorium 7 (1953) 68-80
- DESTREZ, J. & G. FINK-ERRERA, Jean Destrez et son oeuvre: la pecia dans les manuscrits universitaires du XIIIe et du XVe siècle. In: Scriptorium 11 (1957) 264-280
- POLLARD, Graham, The Pecia system in the medieval universities. In: Medieval Scribes, Manuscripts and Libraries. Essays presented to N.R. Ker (ed. M.B. Parkes & Andrew G. Watson), Londen 1978, 145-161.

Hulpmiddelen bij het oplossen van afkortingen

- CAPPELLI, A., Lexicon abbreviaturarum. Dizionario di abbreviature latine ed italiane, Milaan 1961⁶
- PELZER, A., Abréviations latines médiévales. Supplément au "Dizionario di abbreviature" de Cappelli, Leuven 1964
- MARTIN, Charles Trice, The Record Interpreter: A Collection of abbreviations, Latin words and names used in English historical manuscripts and records, Londen 1910²
- LINDSAY, W.M., Notae Latinae: An Account of Abbreviation in Latin MSS. of the Early Minuscule Period, c. 750-850, Cambridge 1915 (herdrukt, met de hieropvolgende titel: Hildesheim 1963)
- BAINS, D.M., A Supplement to Notae Latinae (Abbreviations in Latin MSS. of 850-1050 A.D.), Cambridge 1936 (herdruk: zie vorige titel)
- CHASSANT, Louis Adolphe, Dictionnaire des abréviations latines et françaises usitées dans les inscriptions lapidaires et métalliques, les manuscrits et les chartes du moyen âge, Parijs 1884²
- REUSENS, E.H.J., Eléments de paléographie. Louvain 1899 (herdruk: Bruxelles 1963)
- PROU, M. & A. DE BOUARD, Manuel de paléographie latine et française, 2 vols, Parijs 1924⁴
- GRUN, Paul Arnold, Schlüssel zu alten und neuen Abkürzungen. Wörterbuch lateinischer und deutscher Abkürzungen des späten Mittelalters und der Neuzeit mit historischer und systematischer Einführung für Archivbenutzer, Studierende, Heimat- und Familienforscher u.a. Nachbildungen der Originale (Grundriss der Genealogie 6), Limburg/Lahn 1966
- LIEFTINCK, G.I., "Methodologische" en paleographische opmerkingen naar aanleiding van een hert met een wit voetje. In: TNTL 72 (1954) 1-17
- VAN DER GOUW, J.L., Enige problemen van de Nederlandse paleografie. Archievenblad 62 (1957/58) 17-28

Naarmate de steden in belang toenamen en een groep leken belangstelling kreeg voor het geschrevene werd er ook buiten de kloostersfeer steeds meer geschreven. In feite bleef de 'techniek', het prepareren en schrijven en verluchten* van de handschriften grotendeels hetzelfde. Meestal was er één

persoon die de feitelijke planning voor zijn rekening nam, al speelden natuurlijk de auteur (indien nog voorhanden!), evt. vertaler, de scriba (ook: scriptor, schrijver, kopiist of afschrijver) zeker ook een belangrijke rol. De financiële draagkracht van de opdrachtgever, - men schreef nu niet meer enkel en uitsluitend ter ere van God en tot genoegdoening van zonden! - bepaalde of er ook miniaturen en/of andere kleine versieringen werden aangebracht. Het meest waarschijnlijk lijkt het dat de scriba de organisatie in handen heeft gehad. Hij bepaalde - zoals we al zagen in de vorige rubriek over het Boekblok - formaat van boek en bladspiegel, hij verdeelde de tekst over de katernen en liet ruimte voor grotere en kleinere initialen, versieringen, miniaturen. Bij het programmeren van het schrijven van de tekst werd wel een rangorde gemaakt naar het belang van de tekstopbouw; zo kon bv. de eerste regel van een nieuwe paragraaf een beginletter ter hoogte van één regel krijgen, een iets belangrijker onderbreking één van twee regels, een hoofdstuk kreeg een initiaal van drie regels en een 'boek'-deel vijf regels. De indeling van het werk werd daarmee dan duidelijk gevisualiseerd.

Het kwam vaak voor, dat er in een scriptorium een aantal mensen werkte; een werkverdeling tussen schrijver en verluchter lag dan wel het meest voor de hand. Het gebruik van kleuren, zoals blauw, lila, groen, geel maar wel het meest rood (rubrum, vandaar: rubricator = roodmaker) gebeurde na het eigenlijke schrijven van de tekst, zodat er aanwijzingen moesten worden gegeven aan de rubricator wát er wààr en hoé ingevuld moest worden. Dit kon de scriba zèlf zijn of een ander; - De Vreese citeert een colofon* "Biddet trouwelic voer den scrijver om God", waaraan in rood is toegevoegd: "Ende voer den genen diet geroet heeft".

DESTREZ, Jean, L'outillage des copistes du XIIIe et du XVe siècle. In: Aus der Geisteswelt des Mittelalters, Studien und Texte Martin Grabmann zur Vollendung des 60. Lebensjahres von Freunden und Schüler gewidmet, Münster-i-W. 1935

VÉZIN, Jean, La répartition du travail dans les 'scriptoria' carolingiens.

- In: Journal des savants 1973, 212-217
PARKES, M.B., The Influence of the Concepts of 'Ordinatio' and 'Compi-
latio' on the Development of the Book. In: Medieval Learning and Litera-
ture, Essays presented to R.W. HUNT, Oxford 1976, 115-141
DE VREESE, W., De handschriften van Jan van Ruusbroec's werken. Eerste
stuk, Gent 1900 (p. 207, colofon).

Opmaak

- POLLARD, A.W., Margins. In: The Dolphin 1 (1933) 67-80
BUEHLER, Curt F., The Margins in Mediaeval Books. In: The Papers of the
Bibliographical Society of America 40 (1946) 32-42
SCHELLER, R.W.P.H., Opmaak & Mise-en-page. Een onderzoek naar de beginse-
len der vroegste boekkunst, Amsterdam 1966.

Heel vaak gaf men met een klein lettertje (representant*), het-
zij op de plaats waar de initiaal of lombarde* moest komen te
staan, hetzij in de marge*, aan wát er op de opengelaten plaats
moest komen. Zo ook gaf men de rubrieken* (we weten nu waarom
deze zo heten) aan. Deze methode met representanten werd ook
nog in de begintijd van de drukkunst gepraktiseerd. Dergelijke
kleine aantekeningen waren bestemd om later weggehaald te wor-
den, hetzij uitgeradeerd bij het beschrijven, hetzij weggesne-
den bij het binden, of - ingeval van het schrijven diep in de
vouw (meteen een argument dat op ongebonden bladen geschreven
werd!) - door het binden aan het oog onttrokken. Een aardige
bijkomstigheid is, dat ze vaak een ander schrift, bv. cursief,
of veel afkortingen vertonen. Een enkele maal ook zien we
daardoor opeens dat er in de 'officiële', rode rubriek, een
correctie is aangebracht, zoals in het geval op fol. 210^v in
HS 405 te Groningen, waar in de marge "van den vi bloemen"
staat, in corpore keurig in rood herhaald, maar daar dat niet
bleek te kloppen, werd de 'i' naderhand weer weggeradeerd!
Ook het aangeven waar miniaturen - eventueel op een los blad -
of randversieringen moesten komen, kon met een kriebelig aan-
tekeningetje geschieden. Er is zelfs een geval bekend, waar
de miniaturen kennelijk met nummers aangegeven werden (we ko-
men daar nog op terug). Al met al zal duidelijk zijn, dat juist
kleine aantekeningen die weggehaald hadden moeten worden (of
inderdaad ook verdwenen zijn) ons veel kunnen verraden over

de gang van zaken in een scriptorium. Zijn de aantekeningen weggesneden, dan is er niets meer aan te doen, maar in geval van wegkrabben kan met ultraviolet licht nog veel bereikt worden.

Dat brengt ons op het gebruik van al eerder beschreven perkament, dat in een scriptorium voorhanden was, bv. niet meer complete werken, verouderde (wets-)teksten, vervallen oorkonden etc., waarvan de enige waarde naar de mening van de Middeleeuwer nog gelegen was in het toch altijd nog vrij prijzige materiaal. Men herhaalde bij de preparatie van dergelijke bladen een deel van de behandeling die behoorde bij het perkamentmaken (zie hiervoor onder 'Perkament'): Men maakte het perkament weer wat vochtig en behandelde het - naar gelang de kwaliteit van het te behandelen blad - langer of korter met puimsteen en kalk, waarna het opnieuw bruikbaar was. Dergelijke *palimpsest**-bladen werden de hele Middeleeuwen door gebruikt, en men kan er vaak bijzonder belangrijke, verder geheel verloren teksten op terugvinden. Sedert de vondsten van met name het Vetus Latina Instituut in het Westduitse Beuron (Hohenzollern) waar de Benediktijn Alban Dold (in zijn klooster!) zelfs een Palimpsestinstituut heeft opgericht, moeten we zeggen, dat een handschriftenonderzoek zonder het gebruik van de infrarood- of ultravioleto lamp eigenlijk onvolledig is geweest!

Palimpsest

- DOLD, A., Ueber Palimpsestforschung und das Beuroner Palimpsest-Institut. In: Jahresbericht der Görres-Gesellschaft 1924/25, 87-108
- ALY, W., Historia, métodos y fines de la investigación de los palimpsestos. In: Investigación y Progreso 9 (1935) 335-342 (Madrid)
- DOLD, A., Palimpsest-Handschriften: Ihre Erschliessung einst und jetzt. Ihre Bedeutung. In: Gutenberg Jahrbuch 1950, 16-24
- DOLD, A., Das Geheimnis einer byzantinischen Staatsurkunde aus dem Jahre 1351. In: Aus der Arbeit des Palimpsest-Instituts der Erzabtei Beuron, Beuron in Hohenzollern 1958
- LOWE, E.A., Codices rescripti. A List of the oldest Latin palimpsests with stray observations on their origin. In: Miscellanea Eugène Tisserant V (Studi e Testi 235), Città del Vaticano 1964, 67-113
- DEROLEZ, Albert, Lezen wat onzichtbaar is. In: Spiegel Historiae 6 (1971) 685-689
- LES TECHNIQUES DE LABORATOIRE DANS L'ETUDE DES MANUSCRITS, Paris 13 au 15 septembre 1972, Parijs 1974.

Qua dicitur quod hunc pater suum et mater suam
hunc pater suum et mater suam

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

Q. a. b. c. d. e. f. g. h. i. k
1. m. n. o. p. q. r. s. t. u. v

00000000

25-03-1946

Ad hunc regnum
do et spes nostrum
omnes filii eius
nos et fientes in

We zeiden al dat er in de loop van de Middeleeuwen *schrijfmeesters* gingen optreden, die zelfs in *reclamebladen* hun kunnen aanprezen. Er is een aantal van dergelijke bladen overgeleverd, waarvan we hier een afbeelding van het schrijfblad van de Münsterse schrijfmeester Herman Strepel lieten afdrucken (zie afb.). Dergelijke bronnen leveren ons enig inzicht in wat men kennelijk belangrijk vond bij het schrijven. Veel nadruk wordt gelegd op het beheersen van verschillende schriftsoorten, hetgeen ons meteen moet waarschuwen, dat we - als we in één handschrift verschillende lettersoorten tegenkomen - niet meteen aan verschillende schrijvers moeten denken! De terminologie in dezen is overigens vrij verwarrend: sommige paleografen spreken over 'één hand' zolang een schrijver zich van één schriftsoort bedient, andere daarentegen vinden dat alles wat één schrijver schrijft diens (éne!) hand is. Ofschoon dit laatste het moeilijkst vast te stellen is, lijkt ons dit het meest juiste gebruik van de term.

Schrijfmeesters

- KRUITWAGEN, B., De Münstersche schrijfmeester Herman Strepel (1447) en de schriftsoorten van de Broeders van het Gemeene Leeven en de Windesheimers. In: Het Boek 22 (1933/34) 209-230 en 23 (1935/36) 1-54. Ook in: id. Laat-Middeleeuwsche Paleografica, Paleotypica, Liturgica, Kalendalia, Grammaticalia, Den Haag 1942, 1-116
- WEHMER, C., Die Schreibmeisterblätter des späten Mittelalters. In: Miscellanea Mercati VI (Studi e Testi 126), Città del Vaticano 1946, 147ff.
- VAN DIJK, S.J.P., An Advertisement Sheet of an Early Fourteenth-Century Writing Master at Oxford. In: Scriptorium 10 (1956) 47-64.

Een enkele maal ook vinden we gegevens over de 'aanbesteding' van een boek. Een dergelijk *contract* werd in Orange gevonden.

- GASPARRI, Françoise, Un contrat de copiste à Orange au XVe siècle. In: Scriptorium 28 (1974) 285-286.

1. a. c. d. e. f. g. h. i. j. k. l. m. n. o. p. q. r. s. t. u. v. w. x. y. z. 1. 2. 3.

1880

[illegible]

Nomenclatuur

Om inzicht te krijgen in en te kunnen werken met de veelheid van schriftsoorten die in handschriften voorkomen, is het noodzakelijk om deze door middel van gedefinieerde benamingen te ordenen. Vooral bij het bestuderen van de gothische schriftsoorten is een dergelijke ordening onmisbaar.

Uit het vorige hoofdstuk is al gebleken dat de middeleeuwse schrijvers zelf al aandacht besteedden aan de benoeming van hun verschillende schriften. Naar aanleiding van het schrijfblad van Herman Strepel is, met name door pater Bonaventura Kruitwagen, onderzocht welke benamingen in de kring van de Moderne Devotie (waar een groot deel van het vijftiende eeuwse boekenbestand uit voortgekomen is) voor de verschillende soorten boek-schrift werden gebruikt. Dit was gebaseerd op uitlatingen van de Windesheimers zelf en op de termen van Strepel. Het resultaat was, dat het aantal gebruikte termen veel te groot en te verwarrend bleek om zich voor hernieuwd gebruik te lenen; bovendien konden de meeste namen niet strikt gedefinieerd worden. Pogingen om een nomenclatuur voor de gothische schriftsoorten, gebaseerd op de middeleeuwse namen, op te stellen, moesten daarom opgegeven worden. Uit deze pogingen is echter wel de wijze van nomenclatuur van G.I.Lieftinck voortgekomen, die aanvankelijk trachtte om naar aanleiding van Kruitwagens studie het Windesheimse systeem van nomenclatuur te reconstrueren. Lieftincks nomenclatuur is een historische: het doel is schriftsoorten te onderscheiden, die in de behandelde periode ook werkelijk als afzonderlijke, door de tijdgenoten onderscheiden, groepen bestonden.

In 1948 kon Lieftinck zijn nomenclatuur, vooral voor handschriften uit de Nederlanden afkomstig, toepassen in

zijn catalogus van handschriften van Maatschappij van Letterkunde. Verbeteringen werden aangebracht in de uit 1953 daterende lezing voor een congres georganiseerd door het Comité International de Paléographie, dat ten doel had te komen tot een internationaal aanvaardbare nomenclatuur. Een paar kleine wijzigingen, vooral in de gebruikte terminologie, werden verwerkt in het eerste deel van de Manuscripts datés van Nederland, verschenen in 1964.

Lieftinck heeft getracht de schriftsoorten in te delen op grond van eigenschappen die het schrift zelf heeft, met behulp van objectief vast te stellen kenmerken. De "littera gothica" van de 14e en 15e eeuw wordt in drie categorieën verdeeld:

1. de *textualis*. Kenmerken: a "in twee verdiepingen", g in oude, gecompliceerde vorm, f en lange s met "voetjes" op de regel, stokletters met aanzet van links.
2. de *cursiva*. In zijn kenmerken het tegendeel van de *textualis*: a "in één verdieping", g in jongere, eenvoudiger vorm, f en lange s steken onder de regel uit, stokletters met lussen van rechts.
3. de *hybrida* (in 1953 nog: *bastarda*). Een mengvorm tussen *textualis* en *cursiva*: a "in één verdieping", g in jongere vorm, f en lange s onder de regel uit, stokletters recht of met aanzet van links, maar zonder lussen.

De criteria voor deze indeling zijn geheel objectief: men kan direct zien of er sprake is van een hybrida of een cursief of een *textualis*. Dwars op deze indeling heeft Lieftinck nog een indeling naar niveau van het schrift: van snel geschreven naar fraai gecalligrafeerde letters. De hierbij gebruikte termen zijn: a. *currens* voor het laagste niveau, snel en ongedisciplineerd schrift; b. *libraria* (of *textualis*, of geen adjectief) voor het middenniveau, verzorgd schrift dat in een boek niet misstaat;

c. *formata*, het hoogste niveau van zorgvuldig en gedisciplineerd geschreven of gecalligrafeerd schrift.

Bij deze indeling naar niveau is het veel moeilijker om objectieve criteria te geven; de beschrijver moet hier op zijn ervaring en eigen (subjectieve) oordeel afgaan.

In schema ziet de indeling er als volgt uit:

	formata	libraria	currens
text.	textualis formata	textualis	textualis currens
curs.	cursiva formata	cursiva libraria	cursiva (libraria) currens
hybr.	(hybrida formata)	hybrida	hybrida currens

Het systeem van Lieftinck heeft dus drie objectief te bepalen schriftsoorten: textualis, cursiva en hybrida. Een vierde categorie wordt gevormd door alles wat niet in een van die drie groepen past: mengvormen en schriften die verschillende vormen voor dezelfde letter(s) gebruiken. Dat het systeem voor het Nederlandse gebied goed voldoet, blijkt uit het feit dat de groep die buiten het systeem valt daar maar heel klein is. Voor Duitsland en Frankrijk en zeker voor Engeland en Italië is die groep veel groter. Naast deze groepen zijn nog een paar termen gehandhaafd, zoals de *notula* voor het "gebruiksschrift", dat wel in boeken voorkomt, maar dat door de copiist helemaal niet als boekschrift werd beschouwd. Het varieert van "textualis-achtig" schrift tot vroege, nog niet uitgekristalliseerde cursiva; en de *bourguignonne*, een afzonderlijke groep binnen de hybrida of de cursiva formata, een schrift dat vanaf ± 1440 vooral voor luxe handschriften van de kring rond het Bourgondische hof werd gebruikt.

Deus in nomine tuo
saluum me fac et in
uirtute tua libera me deus
exaudi orationem meam.
ps Quoniam alieni insur
rexerunt aduersum me et

bus
fili
noc
opi
gen
silen

Textualis formata (zie ook afbeelding op blz. 41!)

Inueniret. Et diuersis autē bonis u
oloca intelligendi se hac autē autē
fulti ad hoc medianā copulā quere
dehem ut inde maiorem fructū dño
referamus. Ne quisq; solus eat ad di
Et uersaloca uel extra claustr
eant ad balnea sine um
quocunq; ut necesse fuit minus qm
duo uel tres. Et ille qui h̄t aliquo cu
luciores imbecillitate potare m̄tur
mox. sic n̄ diuina caritas adimple
tur teste n̄ aplō qui ait. Alē altius ho
nora potate t̄ sic adimplebitis legē
xp̄i. Lex xp̄i est dilectio. dilectio osti
atq; inuicē onā n̄ra potare ē diuer
sauo t̄p̄a. et diuise infirmitates faci
unt ut onā n̄ra potem inuicē sicut
autē sic placet amicit̄ q̄ bonis amica

Textualis (libraria)

Principio dicitur de celis terra etia a car raris r uaria r sp̄dñi r h̄as sup̄ aquas r c.
Oratur q̄stio cui erat dñs cū p̄ter eū nich̄ ess̄. Solius iustice potatur r q̄stio p̄mo.
Ante creaturā dñi nulla foret genera. Nullaq; nata neq; p̄ter forma fixa.
Qui dñs erat cū dñs erat sua. Quidq; cū dñs erat ipse fuisse legem.
Est op̄ ut paret cū m̄die dñs. An̄q; sine m̄dia non dñs erat.
Essentia quid fuit h̄ dñs p̄dem. Ip̄ q; relectus dñs post q̄dus idem.
Hanc ē de dñs n̄re tolle fidem. Quidā uenit sibi sicut p̄sentia temp.
Quali fuit inde n̄re dñs ip̄e p̄ge. Unde paret dñm iure fuisse p̄m.

Textualis currens

Epistola missa ad magistrum edm̄s fratrem predicatorum
Reuerēdissimi in xpo p̄ri a domo speciali oris sumo religio
nis samentie f̄i amato deplacēt sanctissim̄ edm̄s fr̄m
predicator gual̄i magro dignissimo suus p̄terus de creten

Cursiva formata

men sonderlinge ghequellē
 is ghepint worden. Want
 die moghende hant der gge

[illegible]

Ave dñs dei i for
titudie ve
ni et brachii eius vnabit
ere merces eius cū eo et o
pus illius corā illo deo. **R**e

Du haddeſt mij herte doeps
ten in dijnē mijne Eche ſet
hi di. tot ſomēden vinnē
my tot groet beghoerte diē ic

leue overburch in sij lerichte
 selich in glorie **D**ossidomus
 die bisscop van carlame screef
 sijn leue Also cassiodorus seut:

Illustissime quid sit mortales magis de cense
qui sit oia q' fieri que ac debet. prapue na
se fatigat semetipm. Ep speculacione con
sump' q' ratio videt' solumitas sps amplia
et supermines magnitudo sps diuini. Ma papiu
speatu in quo fluxet et implendy gra dona. e oia

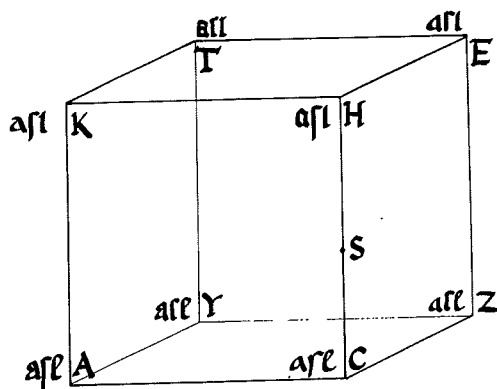
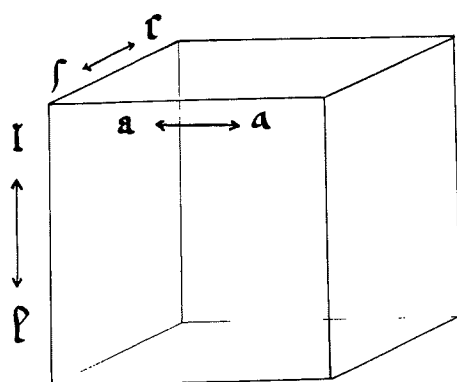
Hybrida currens

Zoals al eerder is opgemerkt, heeft Liefstinck getracht de middeleeuwse werkelijkheid adequaat weer te geven vanuit de poging om een middeleeuwse beschrijving van die werkelijkheid (zoals in Strepels bladen) te reconstrueren. Dit is terug te vinden in de termen voor de schriftsoorten die, met uitzondering van "hybrida", lijken op middeleeuwse termen. Om verwarring over de inhoud van de middeleeuwse en de moderne termen te voorkomen, moeten de benamingen die *nu* gebruikt worden nauwkeurig gedefinieerd zijn. Dat is eenvoudiger dan te proberen de precieze inhoud van die oude termen terug te vinden. Door zelf de inhoud van de te gebruiken termen vast te stellen wordt het mogelijk 1) om de feitelijke historische situatie en ontwikkeling te reconstrueren; 2) om de inhoud van de oude termen vast te stellen; 3) om eventueel de resultaten van 1) en 2) met elkaar te vergelijken; dit omdat het mogelijk maar niet a priori een vaststaand feit is dat de middeleeuwse benamingen de middeleeuwse situatie voldoende weergeven.

Vanuit deze gedachtengang stelt J.P.Gumbert een zuiver abstracte terminologie voor, geheel los van de historische werkelijkheid, op grond van puur formele criteria. Hij gaat in zijn voorbeeld uit van drie letters met elk twee varianten: 1. a met één of twee verdiepingen; 2. l met of zonder lussen; 3. lange s met of zonder voetje. Met deze drie letters zijn acht verschillende combinaties mogelijk, bijvoorbeeld: a in één verdieping, l met lussen, lange s met staart (deze groep valt grotendeels samen met de cursiva van Liefstinck); of a in twee verdiepingen, l zonder lussen, s met voetje (te vergelijken met de textualis van Liefstinck); of a in één verdieping, l zonder lussen, s met staart (Liefstincks hybrida).

Gumbert zet deze drie kenmerken uit op drie assen die een

kubus vormen.

Op de kubus vertegenwoordigen de acht hoekpunten de zuivere combinaties van de drie criteria. Schriften die in het gebruik van hun lettervormen niet consequent zijn worden vertegenwoordigd door een punt op het lijnstuk tussen twee punten (als ze in één kenmerk niet beslissen), door een punt op een vlak (als ze in twee kenmerken variëren), en (theoretisch) door een punt in de kubus (wanneer alle drie de kenmerken geen vaste vorm hebben).

Deze manier van werken is door het willekeurig kiezen van de criteria en hun definities, een nuttig onderzoeksinstrument. In tegenstelling tot de nomenclatuur van Lieftinck is er geen enkel verband met de historische realiteit: punt K kan zowel Karolingische minuskel als 16e eeuwse koorboekenschrift vertegenwoordigen. Een ander groot verschil is dat Lieftinck de schriftsoorten bekeek, ze indeelde in groepen en aan die groepen namen gaf, terwijl Gumbert eerst "namen" en hun inhoud vaststelde, en vervolgens bekeek welke schriften bij welke "naam" behoorden. Hij vergelijkt het zelf met het maken van een landkaart: zoals je op een gradennet de geografische

gebieden intekent, zo kan de kubus dienen als gradennet voor de "geografie" van de paleografie. Men kan bijvoorbeeld voor de 15e eeuw de voorkomende schriftsoorten op de kubus aangeven. Dan blijkt dat er (in de Nederlanden) op en rond punt T een gesloten groep zit, terwijl de beide groepen op C en H door een reeks overgangsgevallen met elkaar verbonden zijn. Bij uitzetten van de situatie voor het Duitse gebied in dezelfde periode verschijnt eveneens een gesloten groep bij T, maar de overgangsgevallen tussen C en H zijn zo talrijk, dat het hele gebied tussen C en H als één stuk, één schriftsoort moet worden gezien. Bij het verwerken van de gegevens voor Nederland in de 14e eeuw blijft het punt H leeg, wat overeenkomt met de feitelijke gebeurtenissen: De hybrida komt vóór 1420 nauwelijks voor.

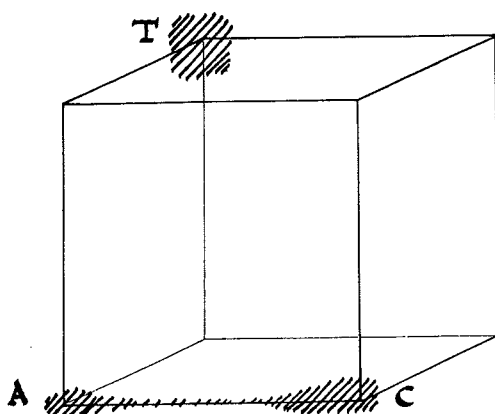

Fig. 3a

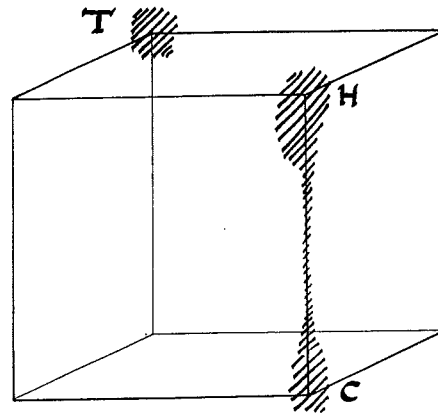

Fig. 3b

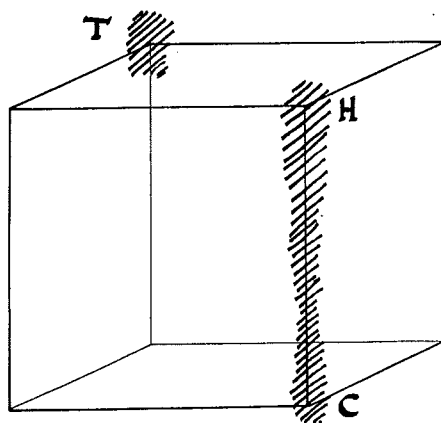

Fig. 3c

- a: Nederlanden, 14e eeuw
- b: Nederlanden, 15e eeuw
- c: Duitse Rijk, 15e eeuw

A/C (salr) N.Ned.

Bij het benoemen van schriftsoorten als onderdeel van het opstellen van een handschriftenbeschrijving zal vooreerst de terminologie van Lieftinck, die internationaal grotendeels aanvaard is, moeten worden gebruikt. Voor "moeilijke gevallen" en als ruggesteun voor het bepalen van de termen is de kubus van Gumbert heel nuttig.

Basisliteratuur

- BISCHOFF, B., G.I. LIEFTINCK & G. BATTELLI, Nomenclature des écritures livresques du IXe au XVIe siècle (Premier colloque international de paléographie latine, Paris 28-30 avril 1953), Parijs 1954
- DELAISSE, L.M.J., Le problème de la Nomenclature des écritures. In: *Scriptorium* 9 (1955) 290-293
- LIEFTINCK, G.I., Inleiding in: Handschriftencatalogus UB Leiden, deel V, pars I: Codices 168-360 Societatis cui nomen Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, descriptis ---, Leiden 1948
- LIEFTINCK, G.I., Inleiding in: Manuscripts datés conservés dans les Pays-Bas, vol. I, Amsterdam 1964
- PERSOONS, E., De vier soorten boekschrift van de Moderne Devoten. In: *Archief- en Bibliotheekwezen in België*, Extra-nummer 4, Brussel 1971, 90-104
- GUMBERT, J.P., Die Utrechter Kartäuser und ihre Bücher im frühen fünfzehnten Jahrhundert, Leiden 1974 (m.n. "Die Schrift", pp. 199-282)
- GUMBERT, J.P., Iets over laatmiddeleeuwse schrifttypen, over hun onderscheiding en hun benamingen. In: *Archief- en Bibliotheekwezen in België* 46 (1975) 273-282
- GUMBERT, J.P., Nomenklatur als Gradnetz. Ein Versuch um spätmittelalterlichen Schriftformen. In: *Codices Manuscripti* 1 (1975) 122-125
- GUMBERT, J.P., A Proposal for a Cartesian Nomenclature. In: *Miniatures, Scripts, Collections. Essays presented to G.I. Lieftinck, IV (Litterae Textuales, 4)*, Amsterdam 1976, 45-52.

Dateren en localiseren

Is de benoeming van het schrift op deze manier althans min of meer doenlijk, problematisch blijft de kwestie van het dateren en localiseren ervan.

Algemene richtlijnen zijn hier ternauwernood te geven. Wel is het van groot belang om te wijzen op het bestaan van een ander resultaat van de internationale samenwerking, het per land uitgegeven (nog maar ten dele verschenen) corpus van de "Manuscripts Datés". In deze - steeds prijziger wordende - boeken wordt telkens een schriftvoorbeeld plus beschrijving gegeven

van alle in een bepaald (twintigste-eeuws) land bewaarde, gedateerde of dateerbare, soms ook gelocaliseerde of localiseerbare handschriften. Registers op schrijvers en schrijfplaatsen maken het gebruik eenvoudiger.

Het schone plan om alle afbeeldingen éénzijdig af te drukken en losbladig in mappen te bewaren, zodat de vergelijking het eenvoudigst zou zijn is in tal van landen niet gevolgd. Ook het nemen van een standaard-uitsnede van de karakteristieke handen is niet algemeen: de Italiaanse platen zijn bijvoorbeeld onhanteerbaar door hun formaat. Het feit dat ze zich beperken tot de "Manuscripts en écriture latine" hoeft enkele graeci en andere 'niet-westerlingen' te verdrieten: ook alle volkstalen werden opgenomen!

Manuscripts datés

Frankrijk	Charles SAMARAN & Robert MARICHAL: 5 delen
België	François MASAI & Martin WITTEK: 3 delen
Nederland	Gerard I. LIEFTINCK, tweede deel Peter GUMBERT: 1 deel versch.
Italië	Viviana JEMOLO: 1 deel
Oostenrijk	Franz UNTERKIRCHER: 5 delen (Wenen); Maria MAIROL: 1 deel (Graz)
Zweden	Monica HEDLUND: 2 delen
Zwitserland	Beat Matthias VON SCARPATETTI: 1 deel
Engeland	Andrew G. WATSON: 1 deel

GILISSEN, Léon, Analyse des écritures: manuscrits datés et expertise des manuscrits non datés. In: Les Techniques de laboratoire dans l'étude des manuscrits (Colloque CNRS Parijs 1972), Parijs 1974, 25-40.

Gebruik van schriftsoorten

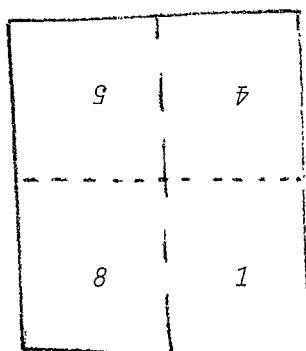
We hebben over het gebruik van de verschillende schriftsoorten al iets gezegd bij de beschrijving ervan. Vaak bestond er een zekere hiërarchie bij het toepassen, waarbij echter ook de eigentijdse kwesties van wisseling in smaak niet vergeten mogen worden. De "gothica textualis formata" was echter in hoofdzaak gereserveerd voor werken van religieuze aard. Het feit dat deze letter naar believen vergroot kon worden speelde ook wel mee om haar aan te wenden voor zeer grote werken als bv. een processionale. De cursiva en de hybrida werden meestal gebruikt voor profane teksten, of om bv. ondersteunende delen

van de tekst (glossen e.d.) te onderscheiden. In de loop van de tijd verwaterde het onderscheid wat, en werden deze 'jonge' schriftsoorten zelfs wel voor getijdenboeken aangewend.

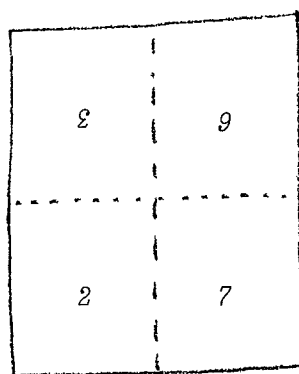
Vaak bestond er wel een zekere rangorde binnen een bepaalde familie van schrift. Bij gebrek aan onze tegenwoordige mogelijkheden met vrijwel eindeloze verschillende corpsen en typen letters, onderscheidde men in de Middeleeuwen bv. het hoofdbestanddeel van de tekst van de glossen, door eerstgenoemde in littera textualis te schrijven, laatstgenoemde in de littera textualis currens. Zo men meerdere geschriften uit één streek of zelfs scriptorium onderzoekt, kan men wellicht ook uit het wisselen van inzichten in deze 'rangorde' iets afleiden over de tijd, plaats, wellicht zelfs schrijver van de codex.

Formaatmaken

Over de wijze van schrijven die lijkt op het "formaatmaken" zoals bij drukkers gebruikelijk is, kunnen we in dit verband toch nog iets zeggen. We verstaan daaronder het uitrekenen hoe een gevouwen maar niet gesneden vel straks in

voorzijde blad

keerzijde

Een voorbeeld van 'formaatmaken'

gebonden toestand in de codex terecht zal komen, en derhalve vooraf (met veel draai- en omkeerwerk) een blad beschrijven. Wanneer een scriba (nog) niet weet hoe zijn tekst zich over

het blad zal gaan verdelen is inderdaad de hierboven geschets- te omslachtige manier van beschrijven te verwachten. Zou echter - zoals in het geval van getijdenboekjes o.i.d. - meerdere malen hetzelfde tekstje op gelijk formaat en derhalve op een vergelijkbare plaats terugkomen, dan zou men juist bij de massificatie hier een groot gemak in kunnen vinden: De toch al erg op elkaar lijkende bladen raken niet door elkaar tot het moment dat ze naar de binder gaan waar het risico heel gering is dat er nog iets mis zal gaan. Er is wel gesuggereerd dat deze techniek 'afgekeken' zou zijn van de drukkers, maar het bestaan van een twaalfde-eeuws handschrift uit de kathedraal van Durham, waar dit principe al gebruikt wordt, maakt dat toch niet zonder meer sluitend. Er is echter tot nu toe te weinig materiaal bekend om deze kwestie op te kunnen lossen.

Formaatmaken

- SAMARAN, Charles, Manuscrits imposés à la manière typographique. In: Mélanges en hommage à la mémoire de Fr. Martroye, Parijs 1941, 325-326
- SAMARAN, Charles, Contribution à l'histoire du livre manuscrit au Moyen Age. Manuscrits "imposés" et manuscrits non "coupés". In: Atti del X. Congresso internazionale 1955, Rome 1957, 151-155
- THOMAS, J., Une étape vers le procédé d'imposition (ms. Arsenal 2990). In: Scriptorium 12 (1958) 254-259
- LIEFTINCK, G.I., Medieval Manuscripts with "imposed" sheets. In: Het Boek 34 (1961) 210-220
- DOYLE, A.L., Further observations on Durham Cathedral Ms. A.IV.34. In: Varia Codicologica. Essays presented to G.I. Lieftinck I (Litterae Textuales, 1), Amsterdam 1972, 35-47
- * GILISSEN, zie onder "Katernenopbouw" (p.25).

'Fouten'

Een laatste boeiend element in de Middeleeuwse handschriften is het *aanvullen en verbeteren van 'fouten'*. Er zijn in feite twee hoofdgroepen hierin te onderscheiden: Het verbeteren van kleine fouten die geen consequenties voor het boek met zich mee brengen, anderzijds de grotere misrekeningen, hele bladen te kort komen of overhouden e.d.

De eerste groep is meestal eenvoudig herkenbaar: Stond er iets verkeerd, dan was 'technisch' het met een mes wegkrab-

ben (uitraderen) het eenvoudigst, waarna opnieuw - mits de tekst tenminste niet groter was dan er eerst stond! - geschreven kon worden. Ook doorhalen was heel gewoon, of - en daar moet men op bedacht zijn! - men kon een woord 'expungeren', d.w.z. door er punten boven en/of onder of voor en achter te zetten, aangeven, dat een letter c.q. woord verviel. Men verwarre dit echter niet met het gangbare gebruik om alle cijfers tussen punten te zetten (hetgeen voordelen had voor goed begrip van gebeurlijkheden wanneer bv. geschreven stond dat een veldheer ".vi. legionibus" de opstand onderdrukt had; zonder de punten zou hij i.p.v. 'met 6 legioenen' 'met geweld, te weten: met zijn legioenen' zijn opgetreden). Na het op deze manier verwijderen van de foute of onvolledige tekst werd er boven of met een verwijstekentje naar de marge, zowel ernaast als boven of beneden aan het blad, de juiste tekst gegeven.

Om voor de hand liggende redenen komt rasuur* voornamelijk voor bij perkament, doorhalingen e.d. bij papieren codices. Zeer belangrijk is het onderscheid of de correctie contemporain dan wel later is. Bij universitaire geschriften (denk maar de exemplar-pecia-procedure) was een officiële corrector heel gebruikelijk.

Ernstiger waren de problemen wanneer een schrijver niet 'uitkwam', en hij ruimte tekort kwam of juist overhield. Hoe dan ook spelen dergelijke problemen uiteraard pas op het moment dat er sprake is van het vastliggen van wat verder in het boek nog zal komen, meestal dus bij het begin van een nieuwe - al begonnen of voltooid - katern. Dat kan wijzen op het schrijven door meerdere kopiisten tegelijk, of op het - tijdelijk - niet voorhanden zijn van het voorbeeld (bij pecia-handschriften kwam dat uiteraard nogal gemakkelijk voor). Hield een schrijver ruimte over, dan kon hij heel ruim gaan schrijven, of de regels gaan opvullen met allerlei figuurtjes of krullen. Een 'netter' indruk maakte het 'gewoon' volschrijven van de betreffende ruimte met een tekst. Dat kon

een kort recept zijn (zoals bv. een recept "jeghen den steen" in HS 405), een anecdote of een gebed. In geval van minder fantasie, maar uiteraard ook in handschriften met 'serieuze' inhoud, kon men ook een deel van de al afgeschreven tekst gewoon herhalen. Om te voorkomen dat een eventuele latere kopiïst maar ook de lezer zou menen dat het om iets nieuws ging (het gaf in dergelijke gevallen immers niet of men bij het opnieuw schrijven midden in een woord bleef steken), gaf men aan dat dit deel van het blad eigenlijk 'leeg' was: men schreef vóór de reprise "va", en aan het eind: "cat", daarmee meldend 'dit is leeg' (vacat). Een ruimtegebrek werkte andersom: steeds kleiner schrijven, steeds dichtër op elkaar (dus ook de liniëring loslatend; ook werden wel méér regels per blad geschreven), ook marges gebruikend e.d. Lukte het dan nòg niet, of konden deze - niet erg esthetische - oplossingen niet door de beugel, dan restte het invoegen van een 'los blad'. Dat kon dan ingeplakt of bij het binden meegebonden worden. Een dergelijk blad vergde natuurlijk wel extra aandacht, omdat het gemakkelijker weg- of op een verkeerde plaats kon raken. In HS 405, waar maar één los tekstblad is (ook de fameuze miniatuur op folio 163 staat op een los blad), staat op dít blad de enige custode die het handschrift rijk is - zie p. 32).

Was er echter eenmaal een blad ingevoegd, maar was dat weer niet helemaal nodig (zoals in het geval van het zoëven gemelde blad in HS 405), dan kon de 'opvulprocedure' weer op gang komen.

Een laatste opmerking in dit verband is wellicht toch nog op zijn plaats. Uit het voorafgaande zou men de indruk krijgen, dat dergelijke ruimteproblemen hoofdzakelijk bij het wisselen van katernen te vinden zou zijn. In beginsel is dat ook juist, maar er bestaan tal van andere mogelijkheden. Zo kan een scriba een regel overslaan omdat twee regels een gelijk of nagenoeg gelijk woord bevatten ("Augensprung"). Ook het omslaan van twee bladen ineens heeft catastrofale

gevolgen. Ook een gat of het weggesneden zijn van een blad of een katern, het verkeerd gebonden zijn, al deze 'storingen' laten zich uiteraard in een afschrift gevoelen. Dan bestaan er nog de mogelijkheden zoals bij pecia-handschriften, dat een student zo zuinig mogelijk met zijn perkament omspringt en dus uitrekent hoeveel tekst normaal in zijn voorbeeld staat, zijn eigen 'verkleiningsfactor' daarop toepast en dus midden in een kolom verderschrijft. Invoegingen of vergissingen in het voorbeeld laten de berekeningen nog buiten de 'schuld' van de student in het honderd lopen. Mocht een dergelijke tekst dan weer op zijn beurt als voorbeeld gaan gelden (bij een collega hoefde men niet altijd de penningen voor de Stationarius te betalen!), dan is duidelijk, dat er op tal van plaatsen in de tekst van alles aan de hand kan zijn.

- KRESTEN, O., Statistische Methoden der Codicologie bei der Datierung von griechischen Handschriften der Spätrenaissance. In: Römische Historische Mitteilungen (hrsg. Oesterr. Kulturinstitut in Rom) 14 (1972) 23-63
- MALLON, Jean, Les Limites de la paléographie. In: Codices Manuscripti 2 (1976) 42-43
- HERMANS, Jos.M.M., Het Zutphens-Groningse Maerlanthandschrift. Studies rond handschrift 405 van de Universiteitsbibliotheek te Groningen (Publicaties van het Instituut voor Kunstgeschiedenis), Groningen 1979.

1.3. DECORATIE

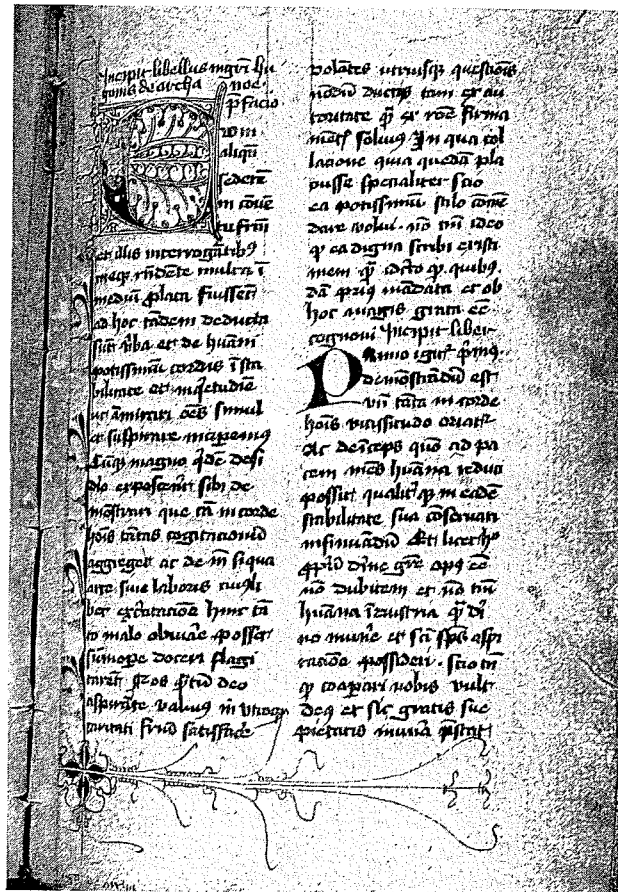
Al waren vele handschriften het werk van maar één handwerksman, toch kwam ook zeer vaak een *taakverdeling* voor. Dergelijke delegering van taken is wel het meest voor de hand liggend vanaf het moment, dat het handschrift zijn vorm en opmaak heeft gekregen, geheel 'geprogrammeerd' is om zo te zeggen, en dat ook het belangrijkste deel van het werk volbracht is: het boek geschreven! Bij de 'afwerking' van het handschrift kwam nog het aanbrengen van initialen, rubrieken, randversieringen en miniaturen te pas.

Er is wel gesuggereerd, dat soms in grote ateliers zelfs hele werkplaatsen bestonden waar zeer gedetailleerde verdelingen bestonden, tot zelfs onderscheid binnen de miniaturisten toe, waarvan de één landschappen, een volgende patronen voor achtergronden, een derde architectuur, figuren of grisailles als specialisme hadden. N.a.v. het Groningse Maerlanthandschrift is wel gewezen op de toch duidelijk in de veertiger jaren van de veertiende eeuw voorkomende aparte posten voor perkament, schrijven en miniaturen in de rekeningen van Onze Lieve Vrouwe Broederschap te Den Bosch.

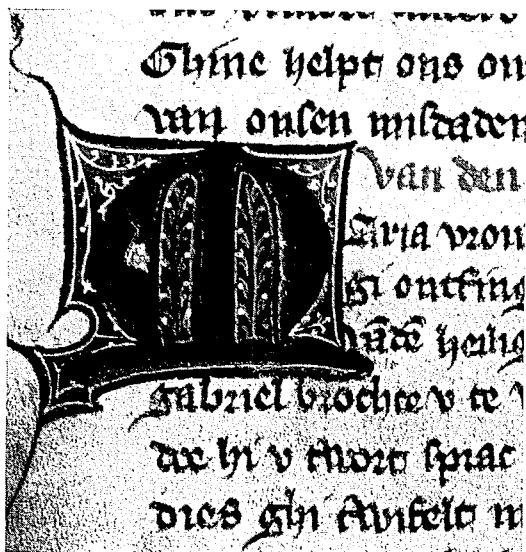
Niettemin moet er terdege rekening mee gehouden worden, dat bepaalde schrijvers gekoppeld zouden kunnen worden, juist omdat een handschrift in losse katernen geschreven en bijgevolg ook gerubriceerd werd. Mochten nu echter telkens bepaalde schrijvers samen met steeds dezelfde 'decorateurs' voorkomen, dan kan dat toch een zekere aanwijzing betekenen voor 'atelier-produktie'. Niettemin moet ook hier weer voorzichtigheid betracht worden, want evenals de schrijvers meerdere schriften beheersten, zo konden ook de miniaturisten wellicht in verschillende stijlen werken.

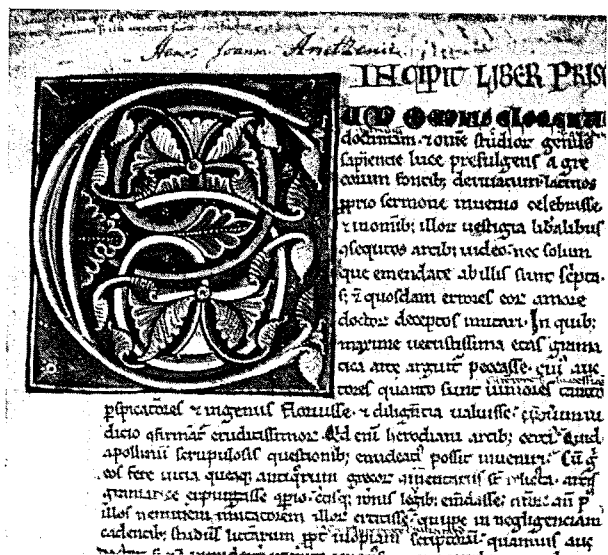
Initiaal met eenvoudig penwerk.
(UB Groningen, Hs 405, fol. 140^r)

Linksboven initiaal met uitgebreider
penwerk, in rechterkolom een 'lombarde'
(UB Groningen, Hs 11, fol. 48^r)

Initiaal met filigraanversiering
(Hs 405, fol. 210^v)

'Blad-initiaal'
(UB Groningen, Hs 161, fol. 1^r)

Daar komt nog een belangrijk element bij. Zoals we zoëven al zeiden, worden de 'versieringen' het laatst aangebracht, maar - en daar moeten we ons op prepareren! - soms ook wel té laat. Daarmee bedoelen we, dat ze (duidelijk) achteraf, bij het overgaan in andere handen dan waarvoor bestemd, of bij gewijzigde smaak bv., werden geschilderd, soms zelfs ingeplakt.

Dit enkele voorbeeld doet al vermoeden welk een ongeken-
mogelijkheden tot localisering en datering er uit de deco-
ratie gehaald kunnen worden. Een verandering van schrift ge-
beurt veel geleidelijker dan het wisselen van een 'mode' in
de verluchting. Vaak zijn miniaturen zelfs tot op een decen-
nium nauwkeurig te dateren, waartegenover het schrift meestal
niet nauwkeuriger dan op een kwart eeuw te preciseren valt.

Decoratie

BRUNELLO, Franco, De Arte Illuminandi e altri trattati sulla tecnica
della miniatura medievale, Vicenza 1975

UNTERKIRCHER, Franz, Die Buchmalerei = Entwicklung, Technik, Eigenart =,
Wien 1974

VALENTINE, Lucia N., Ornament in Medieval Manuscripts - A Glossary, London
1975

RAU, Bernhard, Die ornamentalen Hintergründe in der französischen gothi-
schen Buchmalerei = Diss. Tübingen =, Stuttgart 1975

BACKHOUSE, Janet, The Illuminated Manuscript. The Craft of the Scribe,
London 1979

Initialen

Zoals we al zeiden, zijn de *beginletters* van nieuwe tekst-
delen (paragrafen e.d.) sterk gerelateerd aan het belang dat
de samensteller van de codex aan de tekstopbouw en aan het
belang van deze speciale stap daarin hechtte. Farquhar stelde
voor om een soort rangorde samen te stellen van beginletters,
die dan ook min of meer met een terminus technicus zouden
moeten worden aangegeven. Vanaf dat moment zou nl. veel ge-
makkelijker een systeem van identificatie en classificatie
opgezet kunnen worden. Zich baserend op vijftiende-eeuws
Frans materiaal stelde hij de volgende lijst samen:

1. Wash initial: Wat wij zouden noemen *Lombarde*; meestal één regel hoog, met pen of penseel aangebracht in één kleur; vaak blauw of rood. Ook komen geel, groen en bruin wel voor (maar in de Nederlanden is dat uiterst zeldzaam!).
2. Flourish initial: "*initiaal met penwerk*"; meestal één of twee regels hoog en meestal blauw of goud met penwerk van zwart of rood als decoratie. Zeer vaak alternerend aangetroffen, blauw met rood penwerk, goud met blauw (in de Nederlanden ontbreekt meestal het goud; rood met blauw penwerk en omgekeerd is normaal. Wel komt geel en groen voor. Bovendien kan het formaat groter zijn).
3. Dentelle initial: "*filigraan-initiaal*"; in allerlei formaat. Geschilderd in goud, blauw en helrood (magenta) als meest voorkomende kleuren. Witte filigraanversiering binnenin en buiten rond de initiaal.
4. Foliate initial: "*blad-initiaal*"; ook weer in velerlei grootte. Lijkt op nr. 3, maar nu met wijnranken, bladen en bloemen als grondmotief in plaats van het filigraan.
5. Historiated initial: "*gehistorieerde initiaal*"; twee regels en meer is gebruikelijk. De basis wordt gevormd door een letter waarin of rond een geschilderde scene is afgebeeld, hetzij verhalend, hetzij symbolisch.

Een dergelijke indeling of classificatie heeft natuurlijk ook allerlei problemen in zich: Wat hoort nu in welke rubriek? Als in HS 405 een filigraan-initiaal opeens - afwijkend van alle andere in het handschrift - in wit een tweekoppige adelaar weergeeft, is het dan in rubriekje 3 dan wel 5 onder te brengen (cf. afbeeldingen op p. 61 en 64).

HS 405, fol. 211^r

Of wāt te doen met de fameuze 'Gelderse leeuw' die duidelijk later is aangebracht op folio 15r in hetzelfde handschrift, want er is ook wel iets van zwarte filigraanslingers te zien. Hoe dan ook kan het aanleggen van een lijst met min of meer geclassificeerde beginletters ervoor zorgen dat de nodige aandacht geschonken wordt aan andere - ogenschijnlijk kleine - verschillen die in het handschrift voorkomen (zoals bv. ook weer in HS 405, waar géén initialen van type 1 voorkomen behalve op de eerste en laatste folia).

Toch zijn wel karakteristieke eigenschappen te vinden binnen een initialenbestand dat op de zoëven aangegeven manier is aangelegd. Het veelvuldig herhalen van bepaalde letters leidt tot een zekere gelijkenis, een persoonlijk 'trekje' kan zich ontwikkelen.

Een andere mogelijkheid om tot uniformering van letters te komen is het gebruik van zgn. 'modelboeken', die niet zozeer voor de 'gewone' initialen als wel voor de gehistorieerde of wel de figuur-letters van arbeidverrichtende monnikjes tot opeengestapelde beestjes e.d., en zéker voor de miniaturen gebruikt konden worden. Van dergelijke modelboeken moeten we ons niet te veel voorstellen: Het zijn meestal een aantal losse bladen met daarop wat schetsen en studies die als voorbeeld of letterlijk als model konden worden aangewend. Door-

drukken met een soort carbonpapier (er zijn zelfs recepten over hoe dat gemaakt wordt!) of met een droge naald, waardoor de invulling van vlakken alsnog uit de vrije hand moest geschieden, waren gangbare methodes. Ook werd het basis-samenstel van lijnen met een naald 'na-geprikt'. Duidelijke aanwijzingen dat er met een model gewerkt werd zijn in zulke gevallen diepe groeven of prikkings rondom een afbeelding, maar ook wanneer 'er iets fout ging' verraaft de schilder zich. Wanneer bv. een letter in spiegelschrift wordt afgebeeld, of wanneer ergens een verkeerde letter terecht komt is er iets met het gebruik van het modelblad 'misgegaan'. Gezien de voortdurende herhaling van steeds maar weer dezelfde letters in honderdtallen maar met telkens verschillend formaat, is het niet verbazingwekkend, dat al vrij spoedig na het introduceren van de boekdrukkunst afgestapt werd van het met de hand invullen van de initialen en men daarvoor houtgravures of metalen vormen ging gebruiken.

Daar kwam nog bij, dat ook de *kosten* van al die initialen toch een redelijk bedrag vergden. De bepalende elementen bij de hoogte van zo'n bedrag waren formaat, type en aantal.

Initialen

- PATTERSON, Sonia, Comparison of Minor Initial Decoration: a possible Method of Showing the Place of Origin of Thirteenth-century Manuscripts. In: The Library 5th Series 27 (1972) 23-30
- PATTERSON, Sonia, Minor initial decoration used to date the Propertius fragment (MS Leiden Voss. lat. O. 38). In: Scriptorium 28 (1974) 235-248
- FARQUHAR, James Douglas, The Manuscript as a Book, 1977, 68-71
- GUTBROD, J., Die Initiale in Handschriften des 8. bis 13. Jhdts, Stuttgart 1965
- DELAISSÉ, L.M.J., J. MARROW & J. DE WIT, Illuminated Manuscripts (The James A. de Rothschild collection at Waddesdon Manor), Fribourg 1977
- ALEXANDER, J.J.G., The Decorated Letter, London 1978.

Modelboeken

- ROSS, D.J.A., A Late Twelfth-Century Artist's Pattern Sheet. In: Journal of the Warburg and Courtauld Institutes 25 (1961) 119-128
- SCHELLER, R.W., A Survey of Medieval Model Books, Haarlem 1963
- LEHMANN-HAUPT, Hellmut, The Göttingen Model Book, Colombia (Miss.) 1972
- BACKHOUSE, Janet, An Illuminator's Sketchbook. In: The British Library Journal 1 (1975) 3-14.

Regelvullingen

Een tweede belangrijke groep van decoratieve elementen werd gevormd door de regelvullingen. Hieraan lag in zekere zin dezelfde 'horror vacui' ten grondslag die we ook al in de rubriek 'Schrift' zagen, maar anderzijds vormde een dergelijke verrijking ook een niet onaanzienlijke verhoging in aanzien van het boek.

Ook hier zou een systematisering aangebracht kunnen worden, min of meer conform aan die bij de initialen.

Randjes

De derde categorie van belangrijke decoratieve elementen in een Middeleeuws handschrift omvat de 'randjes', de versieringen in de marge van de tekst.

Juist deze randversiering werd een van de belangrijkste middelen om de plaats binnen de tekst-hiërarchie aan te geven. Naarmate er meer en rijker 'rand' was aangebracht was er ook in textueel opzicht iets belangrijkers aan de hand. Het meest sprekende voorbeeld wordt wel gevormd door de getijdenboeken, die immers snel en veel werden gemaakt in de vijftiende eeuw. 'Zware' randen kunnen het begin van een bepaald deel aangeven of juist een bepaalde devotie bijzonder benadrukken.

Ook het beschrijven van dergelijke randversieringen zou ermee gebaat zijn wanneer ook hier een standaardmodel ontworpen kon worden waarin alle gangbare typen ondergebracht kunnen worden. Delaissé schijnt dienaangaande al ver uitgewerkte ideeën te hebben gehad, die we vooreerst uit al eerder aangehaald werk van Farquhar ontleenen.

Ook nu weer is het belangrijkste, dat de handschriftenonderzoeker zich bewust is van de belangrijke plaats die ook deze vorm van decoratie innam in de 'hiërarchie' binnen de codex. Iedere afwijking kan dan belangrijk zijn, kan iets verraden over veranderde inzichten of kan een aanwijzing zijn voor een latere toevoeging. Farquhar wijst bv. op een veranderde rand in het vierde deel van een exemplaar van de Miroir

Historial (B.N. Paris, Ms.fr. 311) waar een afwijking zichtbaar is t.o.v. het in dat handschrift gangbare; juist in dat stukje bevindt zich het wapen van de Franse koning Lodewijk XII! Onder dit wapen bleek zich een ander te bevinden, en wel dat van de beroemde Brugse verzamelaar Lodewijk van Gruuthuse (gest. 1492). Zou dit handschrift dan inderdaad (volgens de colofon op 6 september 1455) voor deze hoge functionaris aan het hof van de Bourgondiërs geschreven zijn en - zo ja - dan kennelijk in Brugge? Hier nu waarschuwt het feit, dat ook voor het Gruuthusewapen een duidelijke verandering gemaakt werd t.o.v. het verder gevolgde schema (met uitsluitend versieringen in de middenmarge met armen ('I-haak')) ons voor overhaaste conclusies. Het lijkt er eerder op, dat al voor Gruuthuse's wapen een verandering nodig bleek, ofte wel: Ook hij heeft het handschrift eerst in voltooide vorm verworven! Van localisering kan derhalve geen sprake zijn.

De rol van de randjes is eigenlijk tweeledig: Functioneel en decoratief, waarbij op het één of het ander natuurlijk meer nadruk kan liggen. Zo zijn bij uitstek functioneel de randjes die aan een initiaal gekoppeld werden ter ondersteuning van het op dat punt bereikte moment in het tekstverloop. Vaak zijn ze door licht penwerk met bedoelde initiaal verbonden.

Decoratieve randjes, die ook wel in de vroege drukken voorkomen, hebben niets aantoonbaars van doen met de tekst waar ze bij staan, al kunnen als versierende elementen wel attributen van bv. de beschreven heilige, symbolische afbeeldingen etc. gebruikt worden.

Het samenstel van wisselende randjes, zowel decoratieve als functionele, kan wellicht weer aanwijzingen geven voor het onderzoek van de gebruiken in bepaalde scriptoria, in een bepaalde tijd en plaats.

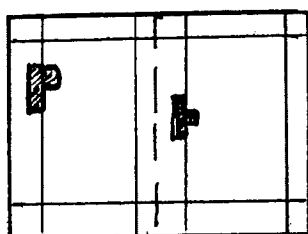
Een onderdeel van de randversieringen moet nog even apart genoemd worden: de '*baguette*'. We verstaan daaronder lijstjes, de 'stokken' langs de rand van een miniatuur of tekst-

gedeelte. In grote lijnen kan voor de systematisering hetzelfde beginsel worden aangehouden als bij de initialen. Ook hier weer geldt: Hoe uitgewerkter op de ene bladzijde (terwijl het merendeel der folia veel simpeler versierd is), hoe belangrijker die ene plaats kennelijk gevonden werd.

Randjes

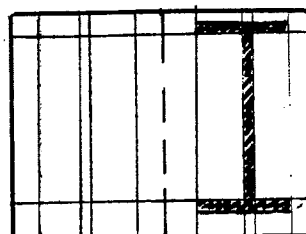
FARQUHAR, The Manuscript as a book, 72-77.

TYPEN-REPERTORIUM VAN MARGINALE VERSIERING (volgens FARQUHAR)

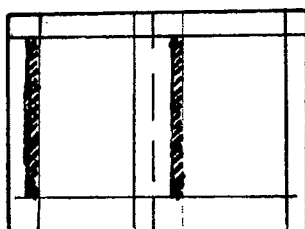
1)

Partieel

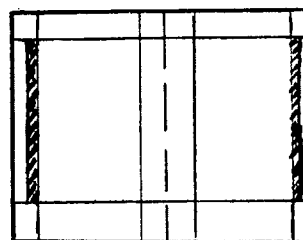
2)

Middenmarge met armen (I-haak)

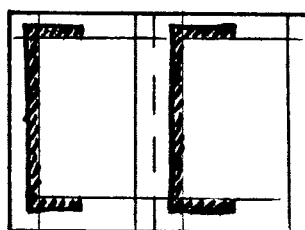
3)

Linkermarge

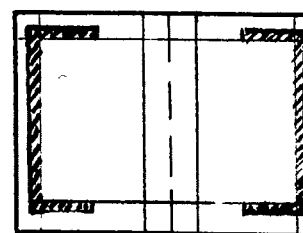
4)

Buitenmarge

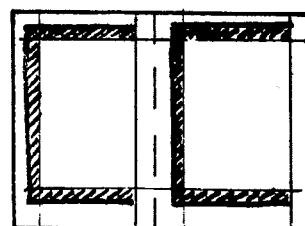
5)

Linkermarge, omarmend

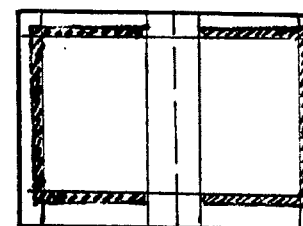
6)

Buitenmarge, omarmend

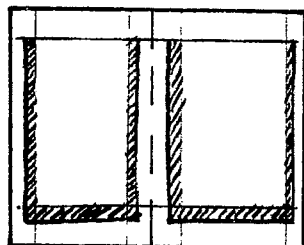
7)

Driemarginaal, links

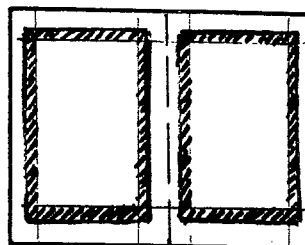
8)

Driemarginaal, buiten

9)

Driemarginaal, beneden

10)

Rondom

Volledigheidshalve de terminologie van Farquhar (MS as Book, 73-74)

1: Piece
2: I Bracket
3: Left

4: Outer
5: Bracket-left
6: Bracket-outer

7: Three-margins-left
8: Three-margins-outer
9: Three-margins
10: Four-margins

Miniaturen

De vierde en meest tot de verbeelding sprekende groep van decoraties in een Middeleeuws handschrift wordt gevormd door de miniaturen. Het is hier niet de plaats om de kunsthistorische onderzoekingen die hiervoor het meest aangewezen zijn, te behandelen. Toch zijn er wel een paar algemene opmerkingen te maken.

Vooreerst moeten we waarschuwen tegen overdreven voorstellingen over grote *werkplaatsen* (we zeiden daar al iets over). Als er al sprake van is, dan zijn daar toch zelden veel meer mensen werkzaam dan een man of vijf/zes, waarvan de leerlingen dan bovendien nog veelal uit één familie kwamen. De technieken die gebruikt werden, zouden overigens ook ternauwernood grotere ateliers toestaan.

Een ander punt van belang is hoe de *illustraties geprogrammeerd* werden. In geval van een vrij gewoon boek met gangbare illustraties was de oplossing voor de hand liggend: men nam een ander boek als voorbeeld, of indien dat niet voorhanden was, nam men zijn toevlucht tot een verzameling 'geheugensteuntjes', het 'modelboek' (we spraken daar al over). Dergelijke model-afbeeldingen konden oplossingen aan de hand doen voor bepaalde visuele problemen zoals knielende figuren,

plooien, perspectiefkwesties e.d. Voorbeelden-boeken bestonden al veel langer; de studies van Kurt Weitzmann wezen daar al op. Herhaling van bepaalde figuren, composities, landschappen etc. kunnen het gebruik van dergelijke standaardvoorbeelden verraden. Een modelboek was dan ook een gewaardeerd en (soms zelfs wettelijk) beschermd bezit. Vanaf het verschijnen van de gedrukte afbeeldingen gingen die - door hun grote en gemakkelijke verbreiding - uiteraard ook een zekere functie in dezen vervullen: Bepaalde motieven werden nu algemeen gangbaar.

Problematischer was het wanneer een 'nieuwe' of ongebruikelijke tekst geïllustreerd moest worden. Dan eerst bleek de kwaliteit van een meester. Goed lezen van de tekst was een eerste vereiste. Goed begrip van wat er precies bedoeld was lag ten grondslag aan een planning, waarbij dan ideeën zoals uit voorbeelden-boeken of eigen hooggekwalficeerd werk werden ingevoegd, zodat een plan gemaakt kon worden voor de reeks miniaturen die de codex zouden verluchten. David Ross ontdekte een fascinerend exemplaar van een - overigens wat onhandig uitgevoerd - handschrift, waar de miniaturist duidelijk misleid werd door het uitsluitend lezen van de rubrieken, die hij vervolgens dan ook misverstond.

* Tijdens het Alexander Symposium te Groningen (oktober 1977), gaf Ross voorbeelden van het bestaan van een bepaalde beeldtraditie (in dat geval over Alexander en het paard Bucephalus) die echter ook werd ingevoegd in de teksten die eigenlijk een heel andere afbeelding zouden eisen. Dat er bepaaldelijk grote misverstanden konden ontstaan wordt nog duidelijker door een geval als waar Farquhar op wijst. In een exemplaar van Boccaccio's Decamerone (Bibliothèque de l'Arsenal, Paris Ms. 5070) staan heel klein aan de voet van bepaalde folia in het Vlaams de aanwijzingen voor de miniaturist, terwijl de tekst verder in het Frans geschreven is. Dat zou wel eens kunnen betekenen, dat er sprake is van een fundamenteelere scheiding dan we hierboven veronderstelden. Zouden er dan

tòch samenwerkende ateliers geweest zijn? Ook een aanwijzing voor groots opgezette organisatie van boekproductie is het voorkomen van genummerde miniaturen in een (inderdaad bijzonder omvangrijk) werk als de Miroir Historial van Vincentius van Beauvais, een nummering die in ieder volgend deel van het werk opnieuw begon.

WEITZMANN, Kurt, Illustrations in Roll and Codex. A Study of the Origin and Method of Text Illustration (Studies in Manuscript Illumination 2), Princeton 1970²

FARQUHAR, James Douglas, Creation and Imitation. The Work of a Fifteenth-Century Manuscript Illuminator, Fort Lauderdale, Fl. 1976

Modelboek "misser"

ROSS, D.J.A., Methods of Book-Production in a XIVth Century French Miscellany (London BM ms. Royal 19.D.I.). In: Scriptorium 6 (1952) 63-76.

Tenslotte is ook de *rand om de miniaturen*, hoewel kunsthistorisch en anderszins maar beperkt interessant, voor ons van enig belang. Daar normaliter ook de 'afwerking' van miniaturen door de schilder zelf zal zijn geschied kunnen kleine verschillen en overeenkomsten hier wellicht worden aangetroffen. Enerzijds laat de modelgebonden miniaturist voor de rand zijn voorbeeld gemakkelijker los, zodat zijn persoonlijke stijl zich kan uiten, anderzijds bestaat natuurlijk de mogelijkheid, dat gestreefd wordt naar een uniformering van lijsten in héél de codex.

In dezelfde hoek van minder belangrijke versiering horen de *marginale schetsjes*, die kunnen variëren van rare kopjes en poppetjes tot scherp getroffen scenes.

Samenvattend kan gezegd worden, dat het van zeer groot belang is, dat een codex niet los van zijn - hoe gering ook lijkende - versieringen wordt bestudeerd, anderzijds dat de illuminaties niet zonder de context van het boek waarin ze voorkomen bestudeerd kunnen worden.

Recent onderzoek van het Groningse Maerlanthandschrift heeft bv. aangetoond, wat voor onverwachte openingen gevonden kunnen worden wanneer men de codex van meer dan één kant bekijkt:

Niet alleen naar déze tekst kijken, maar ook naar andere codices waar de tekst voorkomt, de opbouw, de illustraties van die codices bestuderen, de verdeling van de tekst over katernen en een samenhang zoeken met het voorkomen van blanke bladen. Wat kunnen de voorbeelden voor de miniaturen zijn, afgezien van de 'normale', althans aan de ernaast staande tekst verbonden interpretatie? Wát kan gedaan worden met een - duidelijk later ingevoegde - heraldische aanduiding in de gehistorieerde initiaal, wát is in het algemeen de waarde en onwaarde van heraldiek voor het codicologische onderzoek?

Voorbeeld "belang"

HERMANS, Jos.M.M., Het Zutphens-Groningse Maerlanthandschrift. Studies rond Handschrift 405 van de Universiteitsbibliotheek te Groningen (Publicatie van het Instituut voor Kunstgeschiedenis), Groningen 1979.

Niet al dergelijke zaken zullen ook opgelost kunnen worden. Het zich bewust zijn van de mogelijke implicaties van allerlei kleine aanwijzingen zal de onderzoeker wellicht voor onverantwoorde beweringen behoeden, soms ook een onverwacht licht op ogenschijnlijk sedert lang uitputtend bestudeerd materiaal werpen.

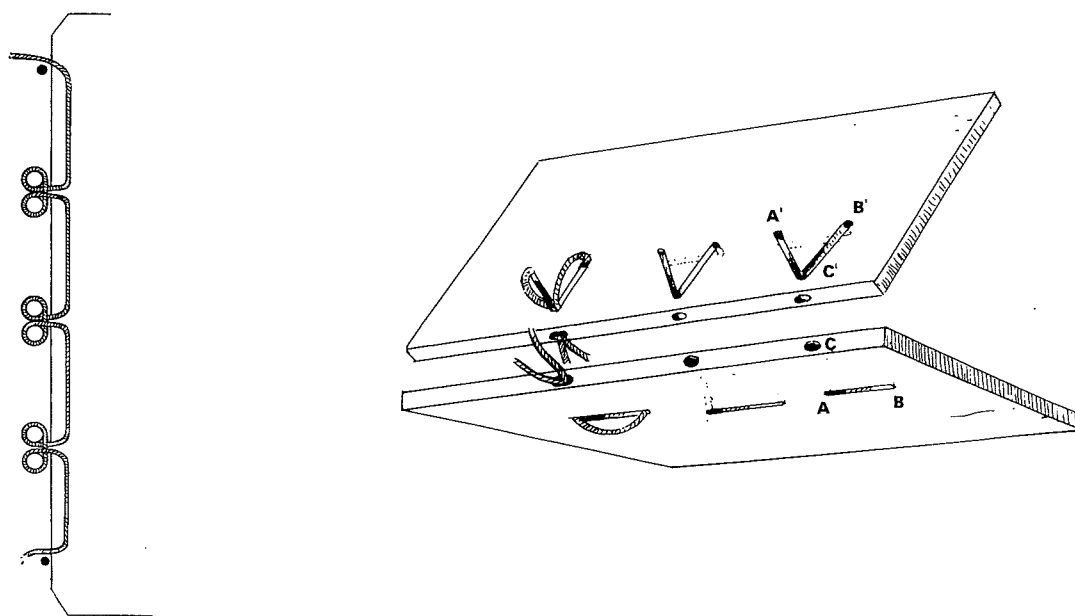
1.4 DE BAND

Een gebonden codex bestaat uit een boekblok en een band. De belangrijkste taak van de band is het beschermen van het boekblok. Van het begin af aan echter is de band ook gebruikt om de codex een fraai uiterlijk te geven; de grote verscheidenheid in decoratie van boekbanden heeft mede geleid tot het ontstaan van een aparte wetenschap, die belangrijke gegevens kan verschaffen aan geschiedenis en kunstgeschiedenis, de codicologie en bibliotheeksgeschiedenis, aan boekbinders en bibliofielen.

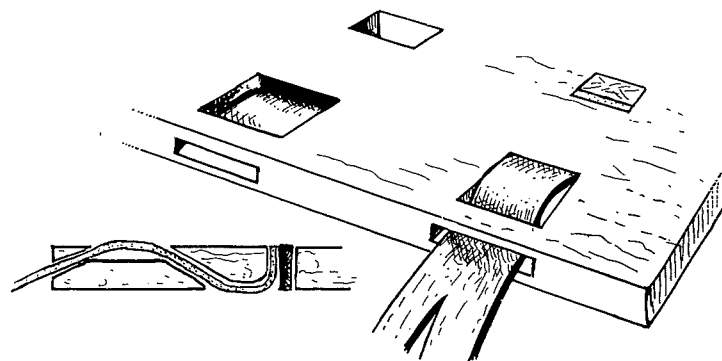
Het is niet de bedoeling, want niet mogelijk, om in dit hoofdstuk een geschiedenis van de boekband en boekbanddecoratie te geven. Een uitstekende inleiding in deze materie is het in de bibliografie vermelde boek van H. Helwig. Hieronder wordt in grote lijnen uiteengezet hoe het boekbinden in zijn werk gaat en welke aspecten van belang kunnen zijn voor het dateren, localiseren en toeschrijven van een band.

Gedurende de middeleeuwen zijn er drie 'grondvormen' van banden te onderscheiden: 1) de *prachtband*, vooral gebruikt voor kostbare liturgische boeken. In dergelijke banden zijn vaak edele metalen, edelstenen en juwelen, ivoorsnijwerk e.d. verwerkt; 2) de *leren band op houten platten*, het in de middeleeuwen meest toegepaste type. Deze band kan zijn versierd met stempels en metaalbeslag; 3) het *leren of perkamenten omslag*, de meest simpele vorm, waarbij de katernen meteen op het omslag zijn bevestigd. Gebruikt voor 'archivalische' boeken, bv. UBN HS 254, het cijsboek van Echt.

In de vroege middeleeuwen werden de katernen zonder meer aan elkaar genaaid. Vanaf de 7e eeuw was het algemeen gebruik om stevige koorden, gemaakt van touw, in elkaar gedraaid perkament of stroken leer, dwars over de rug te leggen en daar het naaigaren bij het doorwerken van elk katern omheen te draaien. (zie tek.) De uiteinden van deze koorden werden aan de voor-

geboorde houten platten bevestigd en vastgekeild met houten pinnetjes. Tot in de 11e eeuw reeg men eerst elk ribtouw (koord) door het eerste plat, naaide de katernen achtereenvolgens aan de ribtouwen (dus steeds twee naast elkaar) en bevestigde deze aan het tweede plat (zie tek.). De jongere manier is om het boekblok eerst op touwen of op in de lengte doorgesneden leren banden te naaien en daarna de beide platten er aan te bevestigen. Dan kunnen ook enkele ribben voldoende zijn. De kop en de staart werden verstevigd met extra touwtjes.

In het algemeen zijn de platten tot in de 13e/14e eeuw even groot als het boekblok, daarna worden ze iets ruimer gesneden en steken over het boekblok uit. Daardoor 'hangt' het boekblok meer in de band. Bovendien kan dan het kapitaaltouwtje aan kop en staart niet meer tegelijk met de ribtouwen worden meegewerkt, en moeten de kapitaaltjes apart worden aangezet. Dat gebeurt ofwel door het rugleer over de onder- en bovenkant te slaan en tegen het boekblok vast te zetten of met leer te omvlechten. De platten werden aan de randen vaak afgeschuind, dat staat mooi en het boek ligt prettiger in de hand.

Het leer werd aan de platten vastgeplakt. Tot in de 11e eeuw bleef de rug vrij van lijm, zodat de ribben onzichtbaar bleven. Later werden, om de ribben goed te doen uitkomen, deze bij het drogen van de lijm (die nu ook op de rug was aangebracht) aansnoerd met touwen, die een indruk langs de randen van de ribben maken. Deze lijnen gaan mee spelen in de decoratie van de band.

Aan de binnenkant van de platten over de inslagen van het leer heen werden de dekbladen geplakt, die met het eerste schutblad vaak een bifolium vormen. De kneep, de overgang tussen plat en boekblok, waar het scharnier is, kreeg dikwijls nog versteviging van een oortje, een extra strook perkament. Dekbladen en oortjes kunnen interessant zijn in verband met de "Makulaturforschung", het onderzoek van fragmenten in boekbanden. Voor deze doeleinden gebruikte men namelijk vaak restmateriaal dat beschreven was met onbelangrijk geworden teksten. Ook op de stroken die tegen de rug zijn geplakt of op hartstrookjes in katernen kunnen letters staan. Bij dergelijk 'afval' worden af en toe belangrijke vondsten gedaan, bv. (fragmenten van) teksten die op geen andere manier zijn overgeleverd. In Groningen houdt de projectgroep Membra Disjecta, die probeert handschriftfragmenten in de boekencollecties van de UB te Groningen te identificeren en te komen tot een (gedeeltelijke) reconstitutie van het boekenbezit van Noordnederlandse bibliotheken, zich met dergelijk onderzoek bezig.

Het eigenlijke bindwerk is hiermee afgelopen. Wat overblijft is het versieren van de band en het boekblok, dat wil zeggen de snede. Leren banden konden met stempels worden versierd: in de middeleeuwen voornamelijk met blinde stempels. Men kan op twee manieren blinde stempelingen maken: 1. stempelen op vooraf nat gemaakt leer, waardoor wel een indruk wordt gemaakt maar het leer weinig verkleurd; 2. met een verhit stempel een afdruk op het leer maken, waardoor het motief donker gekleurd in het leer komt te staan. In de 15e eeuw is de kunst van het goudstempelen in Europa ingevoerd. Met behulp van allerlei soorten stempels konden lijnen (filets), motiefjes (losse stempels en rolstempels) en grotere voorstellingen (paneelstempels) tot een decoratief en karakteristiek geheel worden samengevoegd.

Na het stempelen werd het metaalwerk aangebracht, bestaande uit sloten en beslag. Sloten waren nodig omdat perkamenten boeken de neiging hebben om open te gaan staan. Er zijn verschillende manieren van sluiten in gebruik geweest: de eenvoudigste is het dichtknopen van aan het omslagleer bevestigde leren veters of riempjes; een paar andere manieren zijn flappen die al of niet met veters worden gesloten, met metaal beslagen leren riempjes om metalen haken of geheel metalen scharnierende sloten. Meestal gaan de sloten van het tweede naar het eerste plat dicht, in Engeland en Italië echter vaak andersom.

Om de randen en hoeken van de band te beschermen werd op die plaatsen metalen beslag aangebracht: knoppen op de platten, omdat de codices vaak liggend werden bewaard, reepjes metaal langs de randen, pootjes aan de onderkant. Een bijzonder soort beslag was vereist voor de *libri catenati*, die boeken die met een ketting in de bibliotheekskasten of aan de lessenaars waren bevestigd. Deze ketting zat meestal aan een driehoekig of vierkant plaatje aan de bovenkant van het tweede plat. Als ketting en beslag inmiddels verwijderd zijn, wijzen de gaten in het hout de plaats aan waar ze gezeten hebben. De titel van de in het boek geschreven teksten was soms vermeld op een stukje

perkament dat achter een venstertje, "fenestra", op het eerste plat was geschoven. Overigens kon de titel ook gewoon op de voorkant of op de rug geschreven zijn en bij boeken die met de snede naar voren in de kast stonden op de snede; die snede bood overigens ook nog mogelijkheden tot decoratie: uit de 13e eeuw zijn al handschriften bekend waarvan de snede is beschilderd. Ook het vergulden van de snede komt voor.

Klavieren zijn reepjes perkament of papier die dubbelgevouwen aan de rand van een blad zijn geplakt. Daardoor kunnen belangrijke plaatsen in een boek snel opgeslagen worden.

Veel codices hebben niet meer hun oorspronkelijke band: eigenaars vonden ze ouderwets en lieten er eigentijdse banden om zetten, of ze wensten dat hun hele bibliotheek in het zelfde soort band werd gezet. Vaak ook was de originele band in de loop der jaren zo beschadigd geraakt dat gehele of gedeeltelijke vernieuwing noodzakelijk was. Daarbij werd tot voor kort meestal de smaak van de eigen tijd gevolgd. Tegenwoordig streven restaurateurs er naar om van de oude banden zoveel mogelijk materiaal te behouden en nieuwe gedeelten in oude stijl aan te brengen. Aan de ideale restauratie mag eigenlijk, voorafgaande aan de restauratie zelf, een onderzoek van de codex niet ontbreken, evenmin als een verslag van dat onderzoek en van de manier waarop de restauratie is geschied.

Bij het beschrijven van een band moeten zo precies mogelijke gegevens worden geboden. Het decoratieschema is daarbij een vereiste, evenals de eventueel gebruikte stempels.

Men kan niet altijd onmiddellijk fotograferen. In zo'n geval kan men de grote lijn in een tekening weergeven (denk om de maten!). Een schematisering van 'Gliederungsschemata', een typologie voor lijnschema's, wordt geboden in Schmidt-Künsemüller.

De stempels kan men d.m.v. een of meer wrijfsels* weergeven. De indruk van lijnenspel en figuur wordt daartoe afgedekt met een blad papier, waarna men zachtjes met potlood erover wrijft.

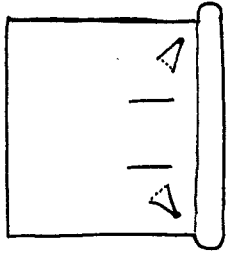
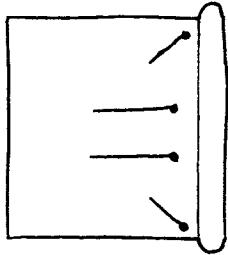
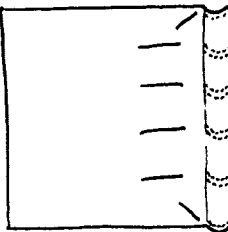
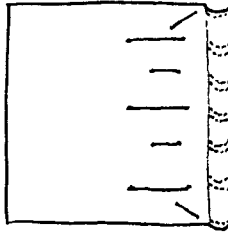
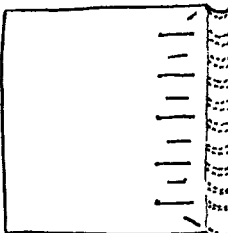
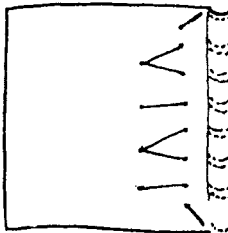
Band

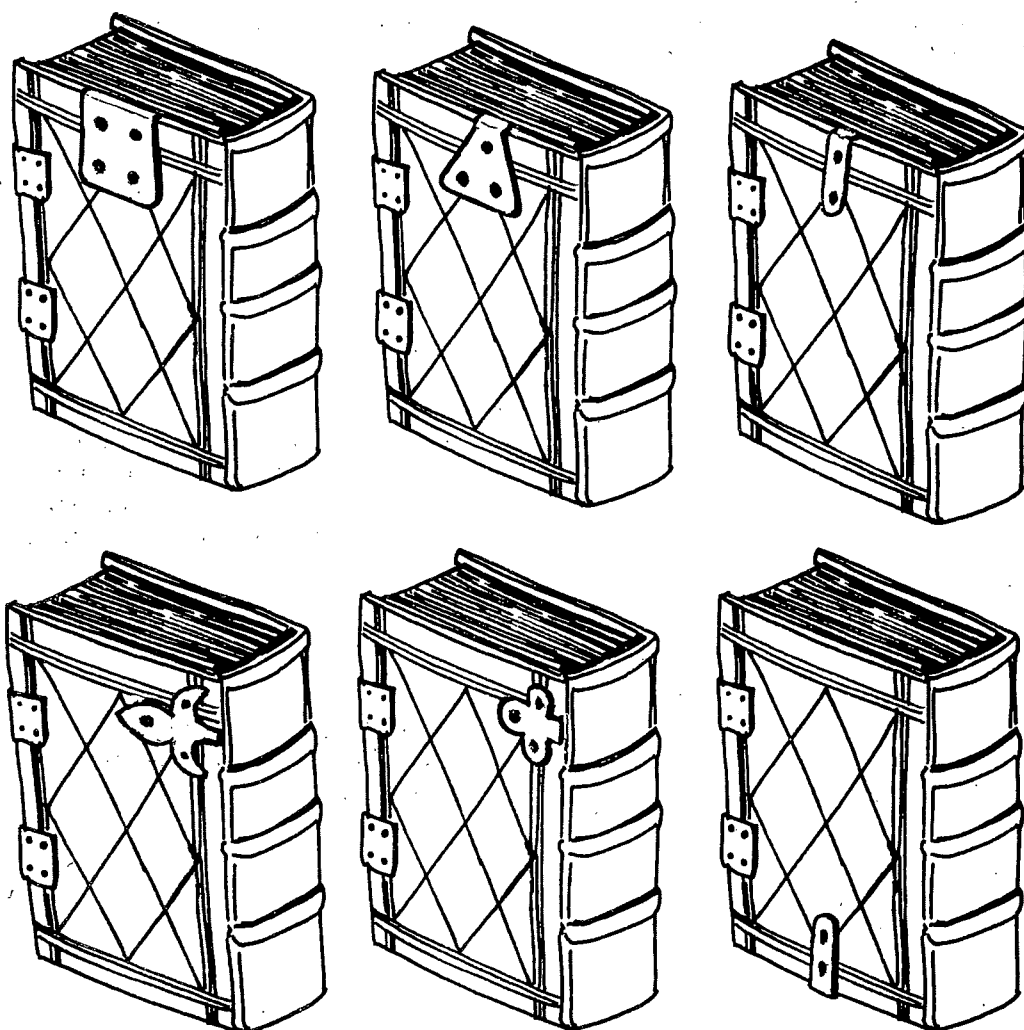
- BLADES, William. Books in Chains. Londen 1895.
- GOLDSCHMIDT, E.Ph. Gothic and Renaissance Bookbindings from the author's collection. 2 vols. Londen 1928.
- VERHEYDEN, Prosper. Boekbanden uit 's-Hertogenbosch. In: Het Boek 21 (1932-1933) 209-239.
- KLUYVER, E.R. Groningsche boekbinders in de vijftiende eeuw. In: Het Boek 19 (1930) 267-272.
- VAN REGEMORTER, B. Evolution de la technique de la reliure du VIIIe au XIIe siècle, principalement d'après les manuscrits d'Autun, d'Auxerre et de Troyes. In: Scriptorium 2 (1948) 275-286.
- HELWIG, Hellmuth. Handbuch der Einbandkunde. 3 vols. Hamburg 1953-1955.
- VAN REGEMORTER, B. La reliure des manuscrits grecs. In: Scriptorium 8 (1954) 3-23.
- LOUBIER, H. Der Bucheinband von seinen Anfängen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts. Bearb. von Ilse Schunke. 1956³.
- GELDNER, Ferdinand. Bucheinbände aus elf Jahrhunderten. München 1958.
- HELWIG, Hellmuth. Einführung in die Einbandkunde. Stuttgart 1970.
- TANSELLE, G.T. The bibliographical description of patterns. In: Studies in bibliography 23 (1970) 71-102.
- POLLARD, Graham. Describing medieval bookbindings. In: Medieval Learning and Literature. Essays presented to Richard William Hunt. Oxford 1975 50-65.
- SCHUNKE, Ilse. Einführung in die Einbandbestimmung. Dresden 1977.
- VEZIN, Jean. La réalisation matérielle des manuscrits latins pendant le haut Moyen Age. In: Codicologica 2 (1978) 15-51.
- BARAS, Elisabeth, Jean Irigoien & Jean Vezin, La reliure médiévale. Trois conférences d'initiation. Paris 1978.
- SCHMIDT-KÜNSEMÜLLER, Friedrich-Adolf, Corpus der gotischen Lederschnitt-einbände aus dem deutschen Sprachgebiet (Denkmäler der Buchkunst, 4), Stuttgart 1980.

Fragmentenonderzoek

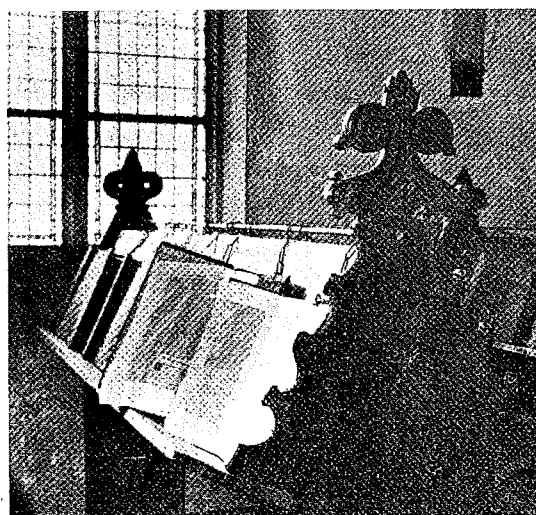
- LAUFNER, Richard. Armaria Trevirensia. Die Bedeutung des Studiums von Altbeständen der Stadtbibliothek Trier für die Kenntnis des Geistesleben am Ende des Mittelalters. In: Archief- en Bibliotheekwezen in België 48 (1977) 1-41.
- HERMANS, Jos.M.M. Notes on some Donats of fourteen, fifteen and sixteen leaves of twenty-seven lines, printed in the Saliceto fount; Some observations on text and construction in the light of recently discovered Donat fragments in Groningen, resembling GW 8775 and 8777. In: Quaerendo 8 (1978) 75-98.
- HERMANS, Jos.M.M. (red.) Het Middeleeuwse Boek in Groningen. Verkenningen rond fragmenten van handschrift en druk. Tentoonstelling in het Universiteitsmuseum 1-31 oktober 1980. Tweede verbeterde druk, Groningen 1981.
- GERBENZON, P. Membra Disjecta van middeleeuwse Latijnse juridische fragmenten. Een handleiding voor determinatie (Varia Mediaevalia, 1). Groningen 1981.
- HERMANS, Jos.M.M. Handschriftfragmenten en Membra Disjecta. Voorkomen, verklaringen en beschrijving (Varia Mediaevalia, 4). In voorbereiding.

Globale aanduiding van bindgebruiken in de middeleeuwen (m.n. Engeland)
(POLLARD, 1976)

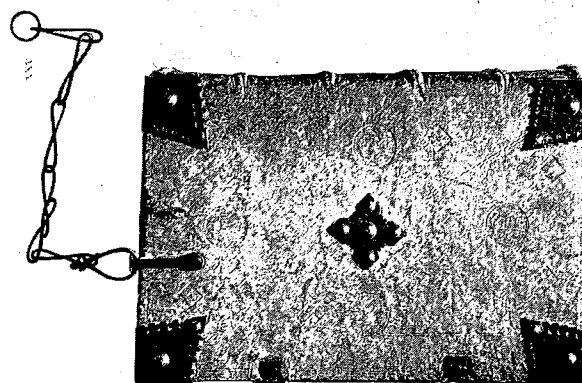
1. Voor 1100 c.
2. 1100-1240 c. Bindtouwen/riemen komen via tunnel in plat binnen. Boven en beneden (kop en staart) van rug dik, stug leer dat iets uitsteekt.
3. tweede helft 13e eeuw Bindtouwen/riemen komen via 'kanaal' aan buitenzijde van plat binnen.
4. 14e eeuw Afwisselend lange en korte kanalen, ter voorkoming van het splijten van het plat.
5. 14² eeuw Aantal bindtouwen neemt toe; na c.1400 weer af.
N.B. Deze vorm blijft ook de hele 15e eeuw zeer gangbaar.
6. 1350-1459 c. Twee riemen in één gat ('VIVI').

Zes vormen van 'kettingklampen' gevonden te Groningen. Zo'n klamp had een ring, waaraan een ketting kan worden vastgemaakt. Daarmee kon een boek aan een kast of lezenaar verankerd worden.

Zutphen, St. Walburgkerk
Librije met geketende boeken.

'Geketend boek', varkensleer,
laatgotisch gestempeld.

1.5 GESCHIEDENIS

In deze paragraaf worden alle gegevens vermeld die licht kunnen werpen op de geschiedenis van de codex. De kopiist kan als eerste een bijdrage tot onze kennis hebben geleverd, door in het "colofon" aan het einde van het boek zijn naam en/of de datum waarop hij het schrijven beëindigde te vermelden. In UBN HS 198 staat bijvoorbeeld het volgende colofon, direct na het explicit: "Explicit postilla super librum psalmodum edita a fratre nycholao de lyra de ordine fratrum minorum sacre theologie venerabili doctore. Scripta pro venerabili viro domino henrico de zomere sacre theologie egregio doctore, per manus henrici de lintris dicti laps anno domini 1469°. completa xiii^a augusti." Dit is wel een van de meest volledige colofons die men kan tegenkomen: het noemt auteur en titel van de tekst, de naam van degene voor wie het boek bestemd is, de naam van de kopiist en de datum waarop het voltooid was. Sommige schrijvers hadden het bij hun werk wel eens te kwaad met de lange duur ervan en klaagden over de kou in hun cel waardoor ze last kregen van verstijfde vingers en over het saaie verhaal dat ze moesten schrijven. Anderen vragen de lezer om voor hem te bidden, spreken een vrome wens uit of vervloeken toekomstige dieven van de codex bij voorbaat.

Met behulp van aantekeningen waardoor opeenvolgende eigenaars van de codex zich bekend maken (bijvoorbeeld door hun naam erin te schrijven of een ex-libris in te plakken), vermeldingen van schenkingen (ex-dono's), aantekeningen van aan- en verkoop en van veilingen en oude signaturen kan de weg van het handschrift gevolgd worden. Wapens en emblemen die bezitters hebben aangebracht in het boek of op de band kunnen leiden tot het identificeren van overigens niet met name genoemde eigenaars. In de beschrijving moeten ook die aantekeningen die wijzen op gebruik van het boek worden aangetekend: oude foliëringen, toegevoegde inhoudsopgaven op de schutbladen of op blanco bladen, en overige mededelingen die later zijn ingeschreven. Zo zijn in UBN HS 194, een uit Engeland afkomstig gebedenboekje, op lege bladen van de 16e tot in de 19e eeuw gegevens omtrent huwelijk en kinderen van een aantal eigenaars geschreven,

zoals dat ook wel in familiebijbels wordt gedaan.

De datum en wijze van verwerving door de huidige eigenaar zijn gegevens die eveneens in deze rubriek thuishoren. Wij vatten in deze paragraaf de geschiedenis van het handschrift "van de wieg" tot heden. In een aantal catalogi wordt een splitsing gemaakt in enerzijds "herkomst", over de plaats en tijd van vervaardiging, anderzijds "bezitters", over de geschiedenis van het handschrift nadat het uit het scriptorium is gekomen.

WATTENBACH, W. Das Schriftwesen im Mittelalter. 1898, Graz 1958².

PLUMMER, Ch. On the colophons and marginalia of Irish scribes. In: Proceedings of the British Academy, 1926.

BENEDICTINS DU BOUVERET Colophons des manuscrits occidentaux des origines au XVIe siècle. 5 vols. Freiburg 1965-1979.

LAUFNER, Richard. Armaria Trevirensia. Die Bedeutung des Studiums von Altbeständen der Stadtbibliothek Trier für die Kenntnis des Geistesleben am Ende des Mittelalters. In: Archiv- en Bibliotheekwezen in België 48, 1977:1-41.

2. INHOUD

Een beschrijving van een handschrift moet, behalve gegevens over het uiterlijk en de geschiedenis, inzicht geven in de inhoud van de codex. Voor een groot aantal gebruikers van handschriftencatalogi is dit zelfs het belangrijkste onderdeel.

De inhoudsbeschrijving moet in ieder geval de volgende zaken bevatten : auteur en/of titel, incipit en explicit, verwijzingen naar edities en/of andere vindplaatsen. Het staat de beschrijver vrij om meer gegevens te verstrekken, bijvoorbeeld resultaten van eigen onderzoek omtrent auteurskwesties en de plaats van het handschrift in de overlevering.

Voor het identificeren van teksten staat een groot aantal hulpmiddelen ter beschikking. Deze zijn in drie groepen te verdelen: 1) de *initiarepertoria*, alfabetische lijsten van beginregels met bibliografische gegevens over auteur, titel, edities en overlevering; 2) de *bronnengeschiedenis*, monografieën over de ontwikkeling van een bepaald genre of de waardering van het oeuvre van een auteur, vaak in de vorm van een literaire biografie (met behandeling van kwesties rond authenticiteit, handschriftelijke overlevering, status questionis, analyse van de werken); 3) de *tekstrepertoria*, waarin het tekstbestand uit een bepaald gebied of van een bepaald genre bibliografisch wordt beschreven. Ook sommige handschriftencatalogi behoren door hun uitgebreide tekstbeschrijvingen tot deze groep (bv. de catalogus van de middeleeuwse handschriften in de UB Basel, samengesteld door G.Meyer en M.Burckhardt).

Hulpmiddelen bij tekstidentificatie

KRISTELLER, P.O. Latin manuscript books before 1600. A list of printed catalogues of extant collections. New York 1960³.

KRISTELLER, P.O. Catalogus translationum et commentariorum. Medieval and Renaissance latin translations and commentaries. Annotated list and guides. 3 vols. Washington 1960-1976.

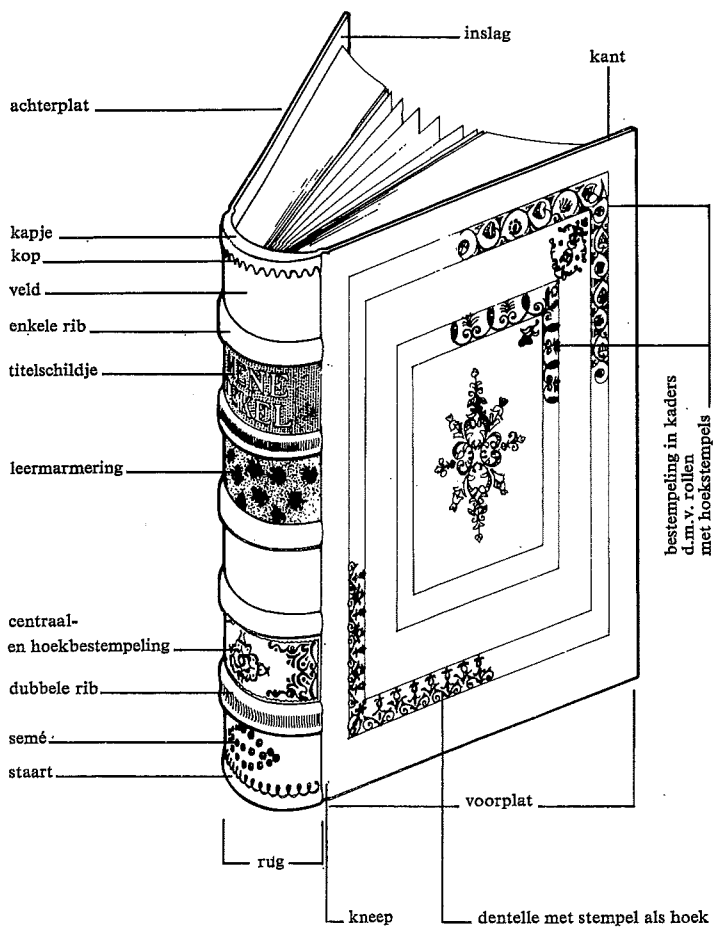
AUTENRIETH, J. Literaturbericht neuere Handschriftenkataloge und Hilfsmittel für die Katalogisierung. In: Zur Katalogisierung mittelalterlicher und neuerer Handschriften. Zeitschrift für Bibliothekswesen und Bibliographie. Sonderheft. Frankfurt am Main 1963:74-85.

PELZER, A. Répertoire d'incipit pour la littérature latine philosophique du moyen âge. 3e éd. J.Ruysschaert in A.Pelzer, Etudes d'histoire littéraire sur la scolastique médiévale. Leuven 1964:35-69.

LOHRS, Ch.H. Medieval Latin Aristotle Commentaries. In: Traditio 23, 1967 ff.
POWITZ, Gerhardt. Zur Textaufnahme in Handschriftkatalogen. In: Codicologica 4, 1978:59-66.

- AUMER, J. Initia librorum Patrum latinorum sumptibus Academiae Caesareae Vindobonensis. Wenen 1865.
- LITTLE, A.G. Initia operum latinorum quae saeculis XIII, XIV, XV attribuuntur secundum ordinem alphabeticum disposita. Manchester 1904, repr. New York 1958.
- AMAND, D. Tables des incipit des textes littéraires, in: *Revue bénédictine*, tables générales des tomes 22 à 54, 1905-42, Maredsous 1945:281-297; des tomes 56 à 80, 1945-70, Maredsous 1971:77-91.
- VATTASSO, M. Initia Patrum aliorumque scriptorum ecclesiasticorum latinorum ex Mignei Patrologia et ex compluribus aliis libris. Studi e Testi 16 e 17, Rome 1906 en 1908. Repr. 1959.
- GLORIEUX, P. Pour revaloriser Migne. Tables rectificatives. In: *Mélanges de science religieuse*, Supplément 9, 1952.
- HAMMAN, A. lijsten van incipits in de supplementen op de PL. Vol. 1 Parijs 1958, vol. 2 Parijs 1960-62.
- DEKKERS, E. initia in: *Clavis Patrum. Sacris Erudiri* 3, Steenbrugge 1961².
- TUBACH, F. *Index Exemplorum. A handbook of medieval religious tales*. Helsinki 1969.
- HAUREAU, J.B. Initia operum scriptorum latinorum medii potissimum aevi ex codicibus manuscriptis et libris impressis alphabetice digessit ---. Accedit schedarium initia amplectens ab A.G.Schmeller et G.Meyer praesertim ex codicibus monacensibus bruxellensibus collecta. Turnhout 1973-74. 8 vols.
- DANIEL, H.A. *Thesaurus hymnologicus*. Halle en Leipzig 1841-56. 5 vols.
- MONE, F.J. *Hymni latini medii aevi*. Freiburg im Breisgau 1853-55. 3 vols.
- KEHREIN, J. *Lateinische Sequenzen des Mittelalters*. Mainz 1873.
- CHEVALIER, U. *Repertorium hymnologicum. Catalogue des chants, hymnes, proses, séquences, tropes en usage dans l'Eglise latine depuis les origines jusqu'à nos jours*. *Analecta Bollandiana*. Leuven en Brussel 1892-1920. 6 vols.
- BLUME, C. & G.M. DREVES *Analecta hymnica medii aevi*. Leipzig 1886-1922. 55 vols. idem: *Hymnologische Beiträge*. Leipzig 1897-1933. 4 vols. repr. New York 1961.
- BLUME, C. *Repertorium Repertorii. Kritischer Wegweiser durch U. Chevalier's "Repertorium Hymnologicum"*. Alphabetisches Register falscher, mangelhafter oder irreleitender Hymnenanfänge und Nachweise, mit Erörterung über Plan und Methode des Repertoriums. *Hymnologische Beiträge* 2. Cf. Chevalier in: *Analecta Bollandiana* 21, 1902:405-415.
- STEGMUELLER, F. *Repertorium biblicum Medii Aevi*. Madrid 1940-80. 11 vols.
- WALTHER, H. *Initia carminum ac versuum medii aevi posterioris latinorum*. Alphabetische Verzeichnis der Versanfänge mittellateinischer Dichtungen. *Carmina Medii Aevi Posterioris Latina* 1. Göttingen 1956. idem, 2., durchgesehene Auflage mit Ergänzungen und Berichtungen zur 1. Auflage. Göttingen 1969.
- SCHALLER, D. & E. KOENSGEN *Initia carminum latinorum saeculo undecimo antiquorum*. *Bibliographisches Repertorium für die lateinische Dichtung der Antike und des frühen Mittelalters*. Göttingen 1977.
- SCHNEYER, J.B. *Wegweiser zu lateinischen Predigtreihen des Mittelalters*. Bayerische Akademie der Wissenschaften. Veröffentlichungen der Kommission für die Herausgabe ungedruckter Texte aus der mittelalterlichen Geisteswelt 1. München 1965. Cf. A.Brounts, *Un guide des sermonnaires latins médiévaux*. In: *Scriptorium* 21, 1967:296-307.
- SCHNEYER, J.B. *Geschichte der katholischen Predigt*. Freiburg 1969.
- SCHNEYER, J.B. *Repertorium der lateinischen Sermones des Mittelalters für die Zeit von 1150-1350*. Beiträge zur Geschichte der Philosophie und Theologie des Mittelalters. Texte und Untersuchungen 43. Münster 1969-78. 8 vols.

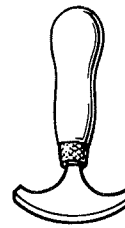
- LEROQUAIS, V. Les sacramentaires et les missels manuscrits des bibliothèques publiques de France. Parijs 1924. 3 vols.
- LEROQUAIS, V. Les livres d'heures manuscrits de la Bibliothèque Nationale. Parijs 1927. 3 vols. + Supplément 1943
- MEERTENS, M. De godsvrucht in de Nederlanden naar handschriften van gebeden-boeken der XVe eeuw. 1930-34. 4 vols. (I, II, III en VI).
- WILMART, A. Auteurs spirituels et textes dévots du moyen âge latin. Parijs 1932, 1971².
- LEROQUAIS, V. Les bréviaires manuscrits des bibliothèques publiques de France. Parijs 1934. 5 vols.
- LEROQUAIS, V. Les pontificaux manuscrits des bibliothèques publiques de France. Parijs 1937. 4 vols.
- WILMART, A. Precum libelli quattuor aevi Karolini. Ephemerides Liturgicae. Rome 1940.
- WALTHER, H. Proverbia sententiaeque latinitatis medii aevi. Göttingen 1963.
- WALTHER, H. Lateinische Sprichwörter und Sentenzen des Mittelalters in alphabetischer Anordnung. Carmina Medii Aevi Posterioris Latina 2. Göttingen 1963-69. 6 vols.
- SCHULTE, J.F. von Die Geschichte der Quellen und Literatur des canonischen Rechts. 1875-80.
- KUTTNER, St. Repertorium der Kanonistik 1140-1234. Rome 1937.
- * BLOOMFIELD, M.W. A preliminary list of incipits of Latin works on the virtues and vices. Mainly of the thirteenth, fourteenth, and fifteenth century. In: Traditio 11, 1951:259-379.
- MICHAUD-QUANTIN, P. Sommes de casuistique et manuels de confession au moyen âge (XII-XVIIe siècle). Analecta Mediaevalia Namurcensia 13. Leuven, Rijssel en Montreal 1962.
- SINGER, D.W., A. ANDERSON & R. ADDIS Catalogue of Latin and Vernacular Alchemical Manuscripts in Great Britain and Ireland, dating before the XVth century. Brussel 1928-31. 3 vols.
- MOHAN, G.E. Incipits of logical writings of the XIIIth century. In: Franciscan Studies 12, 1952:349-489.
- THORNDIKE, L. & P. KIBRE Catalogue of Incipits of Mediaeval Scientific Writings in Latin. Cambridge, Mass. 1963².
- THUROT, Ch. Notices et extraits de divers manuscrits latins pour servir à l'histoire des doctrines grammaticales au moyen âge. Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque Impériale et autres bibliothèques 22. Parijs 1863.
- BURSILL-HALL, G.L. A check-list of incipits of medieval latin grammatical treatises, A-G. In: Traditio 34, 1978:439-474.
- PETIT, L. Bibliografie der middelnederlandsche taal- en letterkunde. Leiden 1888-1910. 2 vols.
- VERMEEREN, P.J.M. De Bibliotheca Neerlandica Manuscripta van Willem de Vreese. Utrecht 1953.
- BAUDET, H. Index scriptorum auctorumque latino-neerlandicorum medii aevi. In: Archivum Latinitatis Medii Aevi 24, 1954:159-206.
- DESCHAMPS, J. Middelnederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken. Leiden 1970, 1972².

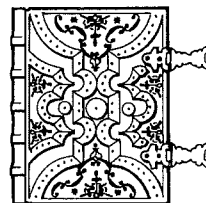
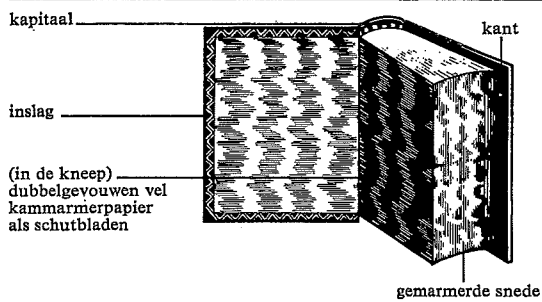
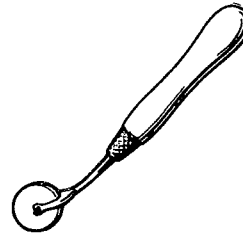
stempel

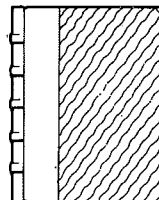
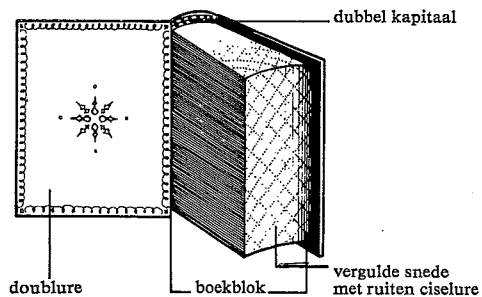
fileet

rol

heel leren band
met bandwerk-
bestempeling
op de platten

halfleeren band

GLOSSARIUM

In dit glossarium zijn maar vrij weinig lemmata opgenomen. Daarom willen we een paar verwijzingen geven naar 'gespecialiseerder' woordenlijsten.

Paleografische begrippen zijn veelal te vinden in Jacques STIENNON, *La Paléographie* (1973).

Boekband-technische begrippen zijn in het Nederlands uitgelegd door J. STORM VAN LEEUWEN, *De Achttiende-eeuwse Haagse boekband* (1976); een zeer verhelderende tekening uit dit werk is hiernaast opgenomen. De *internationale* terminologie is te vinden in H. HELWIG, *Einführung in die Einbandkunde* (1970).

Miniatuurbestudering heeft veel baat bij de tweetalige tekstuitgave van F. BRUNELLO, *De Arte Illuminandi e altri trattati sulla tecnica della miniatura medievale* (1975). Hierin wordt niet alleen een "compendio sulla tecnica della miniatura medievale" gegeven (pp. 145-195), maar ook een zeer uitgebreide "Dizionario dei colori usati nelle miniature medievali". Een rijke bibliografie besluit dit boekje.

Aan een algemeen (negen- of zestalig) codicologisch glossarium wordt gewerkt.

Lemmata

aflijning	het afgrenzen van de bladspiegel	31 e.v.
autograaf	door de auteur zelf geschreven tekst	
beslag	het op de band aangebrachte metaal, zoals sloten en hoekbeslag, dat oorspronkelijk de hoeken moest beschermen tegen stoten en/of krassen. Later was de functie meer decoratief.	76
bifolium	zie diploma	
blad	helft van een bifolium. Elk blad, of folio, heeft een recto- en een verso-zijde, ofwel twee bladzijden.	19
bladspiegel	het gedeelte van het blad dat bestemd is om beschreven of bedrukt te worden.	33

blindstempeling	de stempeling waarbij de stempels ofwel verhit in het leer worden gebrand en een donkere indruk achterlaten, of onverhit in nat leer worden afgedrukt en slechts een indruk zonder kleurcontrast achterlaten.	76
boekblok	de aan elkaar genaaide katernen van het boek; zie ook tekening.	74
borden (berderen, platten)	van hout of karton gemaakte platen, die met leer, perkament of een andere stof overtrokken, de voor- en achterkant van een boek vormen (zie tekening)	74, 75
cadellen	letters op de bovenste en onderste regel van een bladzijde, die in een vlecht- of ander sierpatroon verlengd zijn.	43
colofon	opgave aan het eind van een handschrift of druk van een of meer van de volgende aanduidingen: auteur, titel van het werk, plaats van ontstaan, naam van de kopiist, datum, eventueel drukplaats en drukker.	38
convoluut	aantal - oorspronkelijk niet bij elkaar behorende - stukken tekst die in één band gebonden zijn. Een dergelijke verzamelcodex kan stukken van verschillende tijd, plaats en inhoud bevatten.	15
custode (reclame)	eerste woord(en) van een katern, geschreven onderaan de laatste bladzijde van het vorige katern ten behoeve van de binder (en van de zetter bij het formaatmaken). Ook custos of bladwachter.	28
dekblad	schutblad dat tegen voor- en/of achterplat is geplakt.	75
diploma	of bifolium. Dubbelgevouwen blad.	19
explicit	slotwoorden van een tekst	
fileet	zie tekening.	
foliëring	nummering van de folio's of bladen in een handschrift.	
folio	zie blad.	
glossen	woordverklaring of commentaar die in	32

	handschrift en druk in de buitenmarge of tussen de regels, soms in de vier randen om de basistekst heen geschreven (of gedrukt!) is	
goudstempeling	de decoratie van het leer met stempels, die verhit op goudfolie over eiwit worden afgedrukt. Daarbij wordt het goud op de ingedrukte plaatsen aan het leer vastgekit.	76
haarzijde	de oorspronkelijke buitenkant van de huid waarvan perkament is gemaakt.	17
halfleren band (halve band)	zie tekening.	
hand	de kopiïst van een handschrift. Eén hand kan verschillende soorten schrift beheersen.	
hartstrookje	(perkamenten) strookje, voor de stevigheid in het midden van een katern meegebonden.	25
heel leren band	een geheel met leer overtrokken boekband; zie tekening	
incipit	de beginwoorden van een tekst.	81
initiaal	grote beginletter, voorkomend aan het begin van een werk en van onderdelen daarvan.	63 e.v.
kapitaal 1	hoofdletter.	
kapitaal 2	een met garen omwonden strookje leer, perkament of linnen dat aan de kop (en meestal ook aan de staart) liggende snede wordt aangebracht. Het heeft vaak een bindende functie, doordat het garen op regelmatige afstanden in de katernen is gestoken en de uiteinden van de strookjes waaromheen 'gestoken' is aan de platten zijn bevestigd; zie ook tekening.	
kapje	het leer dat aan kop en staart over het kapitaal is gedrukt; zie ook tekening.	
katern	aantal in elkaar geschoven dubbelbladen, ook wel: een vel, eenmaal of meermalen gevouwen. Bestaat uit een aantal bladen.	23

katernsignatuur	zie signatuur.	
kettinglijnen	de ver van elkaar, evenwijdig aan de korte zijde van de schepvorm lopende lijnen in een vel papier; de indruk van de kettingdraden	21
kim	overgebleven strook van een weggesneden blad of van een enkelblad dat in een katern is meegebonden.	24
klavier	perkamenten strookje of knopje, veelal gekleurd, bevestigd aan de rand van een blad waarop een nieuw werk of een belangrijk onderdeel van een werk begint.	77
kop	zie tekening.	
kopje	summier maar essentiële gegevens betreffende een handschrift, te vermelden bij het begin van een beschrijving.	14-15
kopiist	een persoon die een tekst <i>overschrijft</i>	38
langslijnen	de dicht bij elkaar, evenwijdig aan de lange zijde van de schepvorm lopende lijnen in een vel papier; de indruk van de langsdraden.	21
liniëring	aantal evenwijdige lijnen met inkt, loodstift of bruinkool of ook wel met een droge stift in een handschrift aangebracht, ten behoeve van de kopiist, die op lijn of tussen de lijnen schreef.	31,33
liniëringsspatroon	het patroon dat door de aflijning/liniëring is ontstaan.	33-35
lombarde	kleine beginletter, gewoonlijk één tot drie regels hoog, meestal in één kleur, soms van enig penwerk voorzien.	39,63
lijngaatjes	gaatjes in de rand van de bladen, die dienden om de lijnen van de liniëring vast te leggen.	30
maculatuur	bladen waarvan de tekst onbruikbaar is geworden.	15
marge	onbeschreven randen om de bladspiegel	39
opening	twee tegenover elkaar liggende bladzijden.	18,19

opgehoogde letter	letter waar een, meestal rode, streep door getrokken is om deze iets meer nadruk te geven.	
paginering	nummering van de bladzijden.	
palimpsest	blad perkament waarvan de oorspronkelijke tekst is verwijderd en dat daarna opnieuw beschreven is.	40
paragraafteken	§-teken, meestal in rood, ter aanduiding van rubrieken, nieuwe alinea's e.d.	
penneproef	of probatio pennae, enige woorden die zijn geschreven om de pen na het versnijden te testen.	
penwerk	met de pen getekende versiering in en om initialen, lombarden en randen.	63
prikken	zie lijngaatjes.	
rand	decoratie in de marges.	66
rasuur	wijze van correctie: de foute letter(s) wordt (worden) weggekrabd en de correctie kan onopvallende worden aangebracht.	57
reclame	zie custode.	
regelvulling	decoratieve opvulling van een niet geheel beschreven regel.	66
representant	door de kopiist aangebracht lettertje op de plaats waar de rubricator een initiaal of lombarde moet aanbrengen. Ook de tekst van een rubriek kan in representanten onderaan de bladzijde of in de marge worden geschreven.	39
rib (enkele of dubbele)	zie tekening.	
riem	kwantiteit papier	22
rubricering	algemene benaming voor alles wat in het handschrift in rood is geschreven.	38
rubriek	in rood geschreven titel van of op schrift boven een tekst(gedeelte).	38,39
rug	zie tekening.	
schrijfmeester	beroepsschrijver (dus niet magister scriptorum, hoofd van een scriptorium!).	36

schutblad	niet bij de tekst behorende beschermbladen, voor- en achterin in een boek; zie tekening.	75
signatuur 1	combinatie van letters en cijfers op de bladen van een katern om de katernen (en binnen de katernen de bladen) op de juiste volgorde te houden.	29
signatuur 2	het nummer of de combinatie van letters en cijfers waaronder een handschrift in een bibliotheek wordt of werd bewaard.	14
sloten	zie tekening.	
sneede (snee)	zie tekening.	
staart	zie tekening.	
tekstspiegel	het beschreven of bedrukte gedeelte van een bladzijde.	33
vel	produktieëenheid: 1. de huid van één dier; 2. een stuk papier zo groot als één scheppraam.	
velden (op de rug)	de vlakken, compartimenten, die meestal besloten worden door ribben en knepen en geaccentueerd d.m.v. eenvoudige fileetstempelingen.	76,77
verluchten	aanbrengen van initialen, randen en miniaturen.	37
verzamelhandschrift	zie convoluut.	
vleeszijde	die zijde van het perkament die aan de binnenkant van de huid zat.	17
waterlijnen	de lijnen in een vel papier die de indruk zijn van het metaalgaas waarop het is gevormd.	21
watermerk	met draad gevormd motiefje in een scheppraam, dat in het papier zichtbaar is. Hulpmiddel ter identificering, datering en localisering van papier.	21-23
wrijfsel	het resultaat van het afwrijven, het kopiëren van een indruk (b.v. stempels op een boekband) door het met een potlood bewerken van een daaroverheen gelegd vel papier. In tegenstelling tot de omgeving blijft op de plaats van de ingedrukte vorm het papier blank.	77

CONCORDANS naar Latijn, Frans, Duits en Engels

autograaf	autographum	autographe	Autograph	autograph
bifolium	arcus		Bogen	
blad	folium	feuille	Blatt	leaf
bladspiegel		justification	Schriftspiegel	written space
bord	asser	plat, ais	Deckel	board
cadellen		cadeaux	Kadellen	cadels
colofon	colophon	colophon,	Kolophon,	colophon
		souscription	Schlusstitel	
custode		réclame	Kustos, Kustode	catchword
dekblad		feuille de garde	(Innen)Spiegel	pastedown
explicit	explicit	explicit	Explicit	explicit
foliëring		foliotation	Foliierung	foliation
haarzijde		côté poil	Haarseite	hairside
hand	manus	main	Hand	hand
incipit	incipit	incipit	Incipit	incipit
initiaal	littera ini-	initiale	Initial	initial (letter)
kapitaal	capitalis	capitale	Kapital	capital (letter)
katern	quaternio,	cahier	Lage	quire, section,
	arcus			gathering
katernsigna- tuur		signature	(Bogen)Signatur	(quire) signature
kettinglijn		pontuseau	Querfäden	chainline
kim		talon, onglet		stub
kopiist	scriba, scriptor	copiste	Schreiber, Kopist	copyist, scribe
langslijnen		vergeures	Langfäden	laid-lines
liniëren, -ing	lineare, sulcare	régler, réglure	liniieren, Lini- ierung	rule, ruling
liniëringspa- troon		type de réglure	Linienschema	ruling type, ruling pattern
lombarde			Lombarde	lombard letter
lijngaatsjes (prikings)		piqûres, prickings	Punktur	prickings
marge	limes paginae, margo	marge (d'une page)	Freirand	margin
opgehoogd(e letter)			gestreichelt	stroked (with), touched (with)
pagineren, -ing		paginer, pagina- tion	paginieren, Paginierung	page, paginate, paging, pagination
palimpsest	palimpsestum	palimpseste	Palimpsest	palimpsest

papier	charta, bomby- cinus papireus	papier	Papier	paper
penneproef	probatio pennaë	essai de plume	Federprobe	pen trial
perkament	vellum, perga- menum, membrana, francinum	vélin, parchemin	Pergament	vellum, parch- ment, membrane
rand		bordure	Randleiste, Bordüre	border
rasuur	rasura	rasure, grattage	Rasur	erasure
regelvulling		bout-de-ligne		line-ending, -filler, -finishing
representant		lettre d'attente		guide letter, director
rubriceren, rubriek	rubricare, rubrica	rubriquer, rubrique	rubrizieren, Rubrika	rubricate, rubric
schrijfmeester (N.B. ≠ magister scriptorum)		maître d'écriture	Schreibmeister	writing master
schrijven (met zorg)	exarare, for- mare, graphiare	écrire avec soin		inscribe
schutblad		feuillet de garde	Vorsatzblatt	fly-leaf, end- paper
signatuur		côte	Signatur	signature
verluchten	decorare, illu- minare	enluminer	illuminieren, ausschmücken	illuminate, illumine
vleeszijde	album (witte zijde)	côté chair	Fleischseite	fleshside
watermerk		filigrane	Wasserzeichen	watermark

VERANTWOORDING VAN DE AFBEELDINGEN

Foto's: Centrale Fotodienst RUG, tenzij anders aangegeven;

Tekeningen: Jos.M.M. Hermans, Groningen, tenzij anders aangegeven.

Voorblad : Groningen, UB, Hs. 3, fol. 1. Biblia Latina. Frans,
13e eeuw.

p. 24bis, ter : *naar*: Gilissen, *Prolégomènes à la codicologie*, pp.
30-32.

p. 32 : Groningen, UB, Hs. P.E. 84, schutblad; Hs. 405, fol.
216^v en 217^r.

pp. 34, 35 : A. Derolez, *The Library of Raphael de Marcatellis*,
pp. 13-15.

p. 34bis, ter : *naar*: D. Muzerelle.

pp. 41, 43 : Den Haag, KB, Hs. 76 D 45/4a + b. Schrijfmeesterbladen
van Herman Strepel. Münster (?), 1447.
*Af*b. ontleend aan artikel B. Kruitwagen in *Het Boek*.

pp. 47, 48 : Voorbeelden van laatmiddeleeuwse schrifttypen, alle
ontleend aan G. Lieftinck, *Manuscripts Datés conservés
dans les Pays-Bas*.

Van boven naar beneden (p. 47):

- Den Haag, Rijksmuseum Meermannno Westreenianum, Hs.
10 A 14, fol. 85^v. Gent (1361)-1366 (Plaat 146).
- Utrecht, UB, Hs. 323, fol. 10^v. Roux bij Charleroi,
1320 (Pl. 136).
- Leiden, UB, Hs. Voss.lat. 4°.70², fol. 47^r. Frans?,
1254-1261 (Pl. 123).
- Deventer, Stadsbibliotheek, Hs. 107, fol. 1^r. Neuren-
berg, circa 1439 (Pl. 312).

(p.48):

- Leiden, UB, Hs. Letterkunde 343[†]. Groenendaël, 1463?
(Pl. 179A).
- Utrecht, UB, Hs. 724, fol. 68^v. Bologna, 1456 (Pl.
383).
- Den Haag, KB, Hs. 129 E 21, fol. 88^r. Mechelen,
Berg Thabor, 1507 (Pl. 224).

- Leiden, UB, Hs. B.P.L. 86, fol. 77^v. Aerschot, 1460 (Pl. 203).
- Cuyck, Kruisherèn, Hs. C 119, fol. 1^r. Onbekende herkomst, 1471 (Pl. 210).
- pp. 50-52 : Ontleend aan artikel J.P. Gumbert, A Proposal ...
Nomenclature.
(p. 50):
linkerkubus bij Gumbert op p. 46, rechter op p. 47.
(p. 51):
drie kubussen ontleend aan Gumbert p. 48.
(p. 52):
plaatjes bijeengegaard uit afbeeldingen bij Gumbert pp. 50-51.
- p. 60 : Groningen, UB, Hs. 11, fol. 48^r
Groningen, UB, HS. 161, fol. 1^r
Groningen, UB, Hs. 405, fol. 140^r; 210^v.
- p. 64 : Groningen, UB, Hs. 405, fol. 211^r.
- pp. 68-69 : *naar*: J.D. Farquhar, The Manuscript as a Book, pp. 73-74.
- p. 74 : Ontleend aan J. Vezin, in Codicologica 2.
linksboven bij Vezin p. 40, rechtsboven p. 39, beneden p. 41.
- p. 78bis : Tekeningen naar G. Pollard, Describing Medieval Book-bindings, p. 57.
- p. 78ter : Tekeningen uit: Het Middeleeuwse Boek in Groningen, p. 42.
Foto Librije uit: B.H. Streeter, The Chained Library. 1931, p. 11.
Foto geketend boek: München, Bayerische Staatsbibliothek. H 10540.2. Inc. c.a.638. Afb. uit Geldner, Buch-einbände aus elf Jahrhunderten, Tafel XXV, afb. 29.
- p. 84 : J. Storm van Leeuwen, De 18e-eeuwse Haagse Boekband, p. 476.

- p. 5, r. 29 : *Codicografie*. Inmiddels heeft prof. Gruijs ontdekt, dat de term *codicographia* al in 1908 werd gebruikt voor een rubriek in het tijdschrift 'Archivum Franciscanum Historicum'. Het wordt daar gebruikt voor bespreking van handschriften en incunabelen, naast 'bibliographia' voor recentere werken.
- p. 22, r. 25 : *Wat moet men noteren?* In zijn les "Papieronderzoek in de codicologie" heeft prof. Gruijs (pagina *po* 7) een handvat gegeven voor wat men minimaal moet aantekenen:
a: vorm van de figuur; b: plaats watermerk in document; c: formaat oorspronkelijke blad en d: gemiddeld aantal langslijnen.
Daarnaast wordt steeds algemener om ook aan te geven e: gemiddelde afstand tussen kettiglijnen ('normaalvelden') en f: of watermerk al of niet vanuit zeefzijde is gezien. (Z = zeefzijde of Zugewandt, A is andere zijde of Abgewandt).
- p. 23, r. 5 : Sedert de publicatie van deel 5 van de Wasserzeichenkartei Piccard in 1978, verschenen nog: 6: Anker, 1978; 7: Horn, 1979; 8: Schlüssel, 1979; 9: Werkzeug und Waffen (2 vols), 1980; 10: Fabeltiere, 1980.
- p. 25, r. 8 : Zulk een verstevigingsstrookje heet *hartstrookje*. Vgl. *Het Middeleeuwse Boek in Groningen*, p. 27 en afb. 4 en 5.
- p. 56, r. 28 : Toevoegen:
OBBEMA, Pieter F.J., Writing on uncut sheets. In: *Quaerendo* 8 (1978) 337-354.

REYNAERT, J., Gevouwen katernen in papieren codices: een methodologische verkenning aan de hand van hs. Gent, U.B. 255. In: ABB 49 (1978) 240-244.

p. 70, r. 22 : Een vroeg voorbeeld van (gebrekkige) communicatie tussen de schilder van de miniaturen en de aanwijzingen van de kopiist of hoofd van de werkplaats was onlangs te zien in Den Haag. De codex, Hs. 78 D 47 van de KB, bevat de "Histoire ancienne jusqu'à César". Het handschrift stamt uit Frankrijk, eind dertiende eeuw. Vgl. *Schatten van de Koninklijke Bibliotheek*, nr 25, p. 65, afb. p. 64.

p. 71, r. 27 : RANDALL, Lilian M.C., Images in the Margins of Gothic Manuscripts. (California Studies in the History of Art 4), Berkeley & Los Angeles 1966.

p. 83, r. 22 : Inmiddels verscheen:
BLOOMFIELD, Morton W., Bertrand-Georges Guyot, Donald R. Howard & Thyra B. Kabealo, Incipits of Latin Works on the Virtues and Vices, 1100-1500 A.D., Including a Section of Incipits of Works on the Pater Noster. Cambridge Mass. 1979.

- p. 2, r. 33 zou; lees: zouden
- p. 3, r. 39 van; lees: uit
- p. 5, r. 4 lees: Bernard de Montfaucon
- p. 7, r. 12 aan eind van de regel toevoegen: van
- p. 10, rr. 46/7 Codicologica 3 en 5 verschenen in 1980.
- p. 15, r. 13 kunsthistorisch; lees: kunsthistorische
- p. 16, r. 19 Dain vervalst
- p. 16, r. 20 lees: BISCHOFF, B., Paläographie ...
1979 19-33
- p. 17, r. 9 Toevoegen: Ook werd een gat of scheur
wel dichtgeplakt.
- p. 19, r. 7 werk; lees: werd
- p. 22, r. 30 BASENOFF; lees: BASANOFF
- p. 23, r. 5 1979; lees: 1978
- p. 23, rr. 20/1 bladen; lees: vellen (2x)
- p. 24, r. 5 Vooral de Ieren; lees: Italianen en Ieren
- p. 25, r. 11 Dan; lees: Dat
- p. 29, r. 3 tweede helft van de; vervalst
- p. 30, bijschrift Prikkings; lees: Prikken
- p. 31, bijschrift Prikkings; lees: Prikken
- p. 31, r. 30 de lijn; lees: op de lijn
- p. 35, r. 14 Scriptorium 1923; lees: Scriptorium 23
- p. 35, r. 15 IHRT; lees: IRHT
- p. 37, r. 28 Invoegen: REUSENS, E.H.J. Eléments de
paléographie. Louvain 1899 (herdruk:
Bruxelles 1963)
- p. 37, r. 36 BOGTMAN; vervalst
- p. 37, r. 38 Titel luidt: 'Enige problemen van de
Nederlandse paleografie'
- p. 37, r. 39 Toevoegen: LIEFTINCK, G.I. "Methodolo-
gische" en paleographische opmerkingen
naar aanleiding van een hert met een wit
voetje. In: TNTL 72 (1954) 1-17
- p. 39, r. 5 Jan van Jan van Ruusbroec; lees: Jan van
Ruusbroec

p. 45, r. 23 verdieping; lees: verdieping"

p. 46, r. 10 cursiva libraria currens; lees: cursiva
(libraria) currens

p. 53, r. 8 BATELLI; lees: BATTELLI

p. 53, r. 14 se Letterkunde; lees: sche Letterkunde

p. 54, r. 19 Toevoegen: (Wenen); Maria MAIOLD: 1 deel
(Graz)

p. 54, r. 20 1 deel; lees: 2 delen

p. 54, r. 21 SCARPATELLI; lees: SCARPATETTI

p. 55, r. 19 blad; lees: vel

p. 57, r. 11 zou; lees: zou hij

p. 58, r. 23 61; zie vernieuwde p. 32

p. 59, r. 18 Manuscript; lees: Manuscripti

p. 63, r. 34 afb.; lees: afbeeldingen op nieuwe p. 61
en 64

p. 70, r. 22 Onlangs nog; vervalt (volgende regel be-
gint met hoofdletter!)

p. 71, r. 29 is is; lees: is

p. 79, r. 10 per; lees: pro

p. 80, r. 12 DE; lees: DU

p. 82, r. 36 1940-61. 7 vols; lees: 1940-80. 11 vols.

p. 83, r. 4 Toevoegen: Supplément 1943

p. 83, r. 9 bibliothèques; lees: bibliothèques

p. 83, r. 21 1937; lees: Rome 1937.